I

Тепер уже не тільки чоловік, а й собака був той, що треба. Звірів стало двоє — у тому числі й Старий Бен, ведмідь,— і людей двоє — у тому числі й Бун Хогенбек, який мав у жилах трохи тієї самої індіанської крові, що й Сем Фазерс, тільки Бунова належала до плебейського її різновиду, отож лише Сем, Старий Бен та мішаної породи пес, названий Левом, були бездоганні й справдешні.

Хлопцеві повернуло на сімнадцятий рік. Уже шість років він їздив на полювання разом з дорослими. Уже шість років прислухався до розмов, найцікавіших на світі. До розмов про незайману пущу, про великі ліси, більші й давніші за будь-які писані документи; про білу людину, настільки самовпевнену, щоб повірити, ніби вона спроможна придбати у власність якусь частину пущі, про індіанця, настільки зухвалого, щоб удавати, ніби йому й справді належить якась частина тієї пущі; про ліси, з величчю яких годі змагатися майорові Де Спейну разом з тією ділянкою лісу, що він купив у старого Сатпена, про ліси, з давністю яких не зрівнятись ні старому Томасові Сатпену, ані навіть старому Ікемотубе, ватагові племені чикасо, що у нього придбав ту саму ділянку Сатпен, хоч кожен з них трьох чудово розумів: ліси не підвладні купівлі-продажеві. До розмов про чоловіків — не про білих, чорних або червоних шкірою, а просто про чоловіків, мисливців, які мали завзяття й волю, щоб витривати, смиренність і вміння, щоб вижити, і про собак, ведмедів та оленів, що виразно поставали поряд з ними, покликані до життя у глибині пущі і волею пущі, і виступали вони одні проти одних у прадавній нещадній боротьбі, згідно з прадавніми й безжальними правилами, які виключають будь-яке милосердя і не допускають ніякої поблажливості. Найбільша втіха в житті, найкраще з усього, що будь-коли можна почути,— оті голоси, які спокійно, повагом і задумливо поринають у спогади, щоб передати і цілу картину, й усі її деталі, поруч містяться реальні докази — рушниці в стояках, трофеї у подобі рогів та шкур,— а розмова відбувається в кабінеті міського будинку, або в плантаційній конторі, або (і це найкраще) в самому таборі, де висить ще

тепла необббілована туша, а чоловіки, що забили звірину, сидять біля розпаленого каміна (це якщо там є будинок і камін) або ж довкола димного жаркого вогнища перед брезентовим наметом (якщо будинку нема). І завжди при тому бувала пляшка: хлопцеві навіть здавалося, що ті розкішні хвилини, коли людина виявляє всю свою силу духу, розум, мужність, спритність і жвавість,— що вони ущільнюються й перетворюються в самий цей рудуватий напій, призначений не для жінок, підлітків та дітей, а лише для мисливців, які причащаються через нього не кров'ю, що вони пролили, а своєрідною квінтесенцією дикого й безсмертного духу. І пили вони помірковано й навіть смиренно, не маючи поганської ницої і никлої надії розжитись таким чином на хитрощі, силу та жвавість, а навпаки — пили за ці чесноти. Отож хлопцеві здалося цілком природнім, що того грудневого ранку все мало початися з віскі. Інакше ж і бути не могло!

Згодом він зрозумів, що насправді все почалося куди раніше. Власне, ще того дня шість років тому, коли він уперше зміг позначити свій вік двома цифрами і коли його родич Маккаслін уперше привіз його до табору, у великий ліс, щоб хлопець здобув у незайманій пущі ім'я і гідність мисливця,— якщо, звичайно, він виявить достатню міру смирення й витривалості. Вже тоді успадкував він, ще й не бачивши того спадку, великого старого ведмедя з покаліченою в пастці лапою, ведмедя, що на площі мало не сотні квадратових миль прославився і заслужив собі ім'я, так, наче був людиною. З цим ім'ям пов'язані були цілі історії — про порозбивані й спустошені засіки з кукурудзою, про затягнених у ліс і роздертих поросят, свиней і навіть бичків, про потрощені капкани й пастки, про скалічених і загризених собак, про постріли мало не впритул з дробовиків або навіть і гвинтівок, такі марні, наче це дитина горохом стріляла з пукавки,— ця колія нищення й руйнації почалася задовго до того, як хлопець народився, і волохатий здоровезний звір сунув цією колією з безжальною і невідпорною силою локомотива.

Ведмідь увійшов у свідомість хлопця ще до того, як він побачив його наяву. Цей звір громадиною підносився й нависав над хлопцем у снах

ще до того, як він побачив на власні очі не зайнятий сокирою ліс, де ведмідь полишав свій кривулястий слід,— сам волохатий, здоровезний, червоноокий, не злостивий, а просто великий, занадто великий, як на собак, що пробували його зацькувати, як на коней, що пробували його наздогнати, як на людей, що посилали в нього кулі, занадто великий навіть як на сам той край, що ним обмежувався його життєвий простір. Хлопець наче підсвідомо вже бачив те, до чого ще не дійшов ані чуттям, ані розумом: цей приречений праліс, що його по шматочку безнастанно надгризали своїми плугами та сокирами люди, які боялись його, бо то була дика пуща, люди, незліченні й безіменні навіть одне для одного на тій землі, де заслужив собі ім'я старий ведмідь, де він проносився навіть не як смертний звір, а як неприборканий і нездоланний анахронізм із давно мертвих часів, фантом, символ і апофеоз давнього дикого життя, в яке цілими юрмами врубувалися пройняті шалом відрази й ляку, дрібненькі й мізерні двоногі створіння, неначе пігмеї, що метушаться біля стіп сонного слона,— старий ведмідь, одинокий, усамітнений і неприборканний, бездітний удівець, непідвладний смерті, старий Пріам, що втратив свою стару дружину й пережив усіх своїх синів.

Ще дитиною, змушений чекати спершу три роки, тоді два, тоді рік до того часу, коли він зможе стати одним із них, мисливців, дивився хлопець, як щолистопада вибиралися фургоном з собаками, постіллю, харчем та зброєю до Великої Улоговини, до великого лісу його родич Маккаслін, Джім тітки Тенні й Сем Фазерс (поки той не перейшов назовсім жити в табір). Йому здавалося, що вони їдуть не полювати на ведмедів та оленів, а на щорічне побачення з тим ведмедем, якого й не збираються вбивати. Через два тижні вони поверталися — без трофею, без шкури. Він цього й сподівався. І не боявся, що серед інших шкур та голів може котрогось разу бути й та шкура. І не тішив себе думкою, що ось за три роки, за два, за рік він теж поїде з ними і що, може, то саме його рушниця завершить усе. Він вважай, що йому тільки тоді дозволять вистежувати той кривулястий слід, коли він відбуде свій термін учнівства в лісі і доведе, що гідний бути мисливцем; але й тоді протягом двох тижнів у листопаді він ні на що не спроможеться, так само, як і Маккаслін, і майор Де Спейн, і генерал Компсон, і Волтер Юел, і Бун, і

собаки, що боялися затримати того ведмедя, і дробовики та гвинтівки, нездатні його хоч би поранити,— всі ці щорічні шанувальники неймовірної безсмертності старого ведмедя.

Нарешті його день настав. Він сидів у бричці разом з Маккасліном, майором Де Спейном та генералом Компсоном і крізь мляву листопадову мжичку, майже подібну до снігу, дивився на незайману пущу — йому здавалося, що він завжди бачив її такою, принаймні назавжди запам'ятав: висока нескінченна стіна густого листопадового лісу в присмерку надвечір'я у прикінцеву пору року, похмура й неприступна (навіть не вірилося, щоб можна було якось в'їхати в цей ліс, хоч він і знав, що десь там чекає на них Сем Фазерс із фургоном); бричка пропливає поміж сухих стебел бавовнику та кукурудзи на останніх оброблених ділянках перед лісом, на цих останніх слідах жалюгідного людського вгризання в правічну лісову пахвину; на тлі пущі бричка стає до кумедного маленькою і наче зовсім перестає рухатись (цей образ теж довершиться пізніше, через багато років, коли він виросте й побачить море) — так, ніби одинокий човник застиг самотньо й непорушно у безкрайньому просторищі океану, що погойдує його вгору-вниз, тоді як вода, а. потім, здавалося б, зовсім недосяжна земля (що поволі, майже непомітно, ближчає) легенько погойдуються, і, врешті, відкривається й дедалі ширшає рятівна бухточка. В'їхали в ліс. Сем, закутавшись в укривало, чекав на передку фургона, позад терплячих мулів, над якими здіймалася пара. Сем був з ним поруч, коли він вступав тепер послушником у справжній праліс,— так само, як давніше був поруч з ним, коли він у дні свого мисливського учнівства полював на кроликів та іншу дрібну звірину: обидва закутані вогким, теплим укривалом, від якого відгонить негритянським духом; хащі, впустивши хлопця, зразу й замкнулися. І так було й далі: ліс розступався попереду й замикався ззаду — фургон посувався не битим шляхом, а наче каналом, якого не було за десять кроків перед мулами і який зникав за десять кроків позад фургона, посувався, здавалось, не тому, що його тягли мули, а тому, що довколишня непорушна й текуча глушина — дрімотна, глуха, присмеркова — немовби проштовхувала його крізь себе.

Хоч йому було десять років, він ніби аж тепер тільки на світ народжувався. Та це зовсім його не вражало. Він уже познайомився з цим усім раніше, і не тільки в снах. Він побачив табір, нефарбований шестикімнатний будинок, поставлений на палях, щоб не заливала весняна повінь,— але вже наперед знав, як той будинок має виглядати. Він допомагав навести сякий-такий лад у безладному їхньому влаштуванні в таборі — і навіть власні рухи були йому знайомі, наперед відомі. А потім два тижні він споживав просту, нашвидку зготовлену їжу: безформні кислуваті плескачі, незвичну дичину, якої раніш ніколи не куштував,— оленину, ведмежину, м'ясо дикого індика та єнота, що споживали й дорослі чоловіки,— їжу, яку зготовили ті, для кого мисливство важило більше, ніж куховарство,— і спав без простирадел під шорсткими укривалами, так само, як і мисливці спали.

Перші проблиски світанку він і Сем Фазерс зустрічали в засідці, яку приділили для хлопця. То було найгірше місце, найбезнадійніше. Але цього він і сподівався — навіть у глибині душі хлопець не смів надіятись, щоб цього першого для нього року бодай почути собак на сліду. Однак він почув їх. Сталося це на третій день — шемріт, не знати звідки й ледь чутний, але він розпізнав, що це, хоч ніколи перед тим не чув водночас стількох собак у гонах; шемріт погучнішав, розбився на гавкіт окремих собак, і врешті він розчув поміж іншими собаками тих п'ятьох, що належали Маккаслінові.

— Тепер трохи підніми рушницю й зведи курки,— сказав Сем.— І стій непорушно.

Але це було не для нього, ще ні. Смиренність — цього він уже навчився. Терплячості він теж зуміє навчитись. Йому ж тільки десять років, оце тільки тиждень тому минуло. Та мить пройшла. Йому здалося, що він справді побачив оленя, самця димної масті, видовженого в бігу,— олень зникав у лісі, у сірій самітності, ще й досі дзвінкій, хоч собаче валування вже поглинула відстань. Десь іздалеку крізь похмурий ліс та сірий дощовий ранок почулися два постріли.

— Тепер спусти курки,— сказав Сем.

Хлопець так і зробив.

— Ти теж знав, що його близько не буде,— озвався він.

— Так,— відповів Сем.— Я хочу, щоб ти навчився, що треба робити, коли не довелося вистрелити. Бо саме тоді, коли пройшов ведмідь чи олень, а курки не спущені, і вбивають людей та собак.

— Але то таки не він,— промовив хлопець.— Та й взагалі то не ведмідь, а просто олень.

— Так,— погодився Сем,— просто олень.

Тоді одного ранку, через тиждень, він знову почув собак. Цим разом не встиг ще Сем нічого сказати, а він, як навчав його Сем, уже звів курки на своїй задовгій і заважкій для підлітка рушниці, хоч знав, що зараз собаки з оленем ще далі, ніж першого разу, і їх ледве чути. Та й гавкіт звучав якось інакше, ніж він знав з досвіду. Сем навчав його, що треба найперше наготувати рушницю, стати так, щоб зручно було дивитися на всі боки, і вже не рухатись,— аж раптом хлопець почув, що він сам присунувся до нього.

— Оце вона,— сказав Сем.— Слухай.

Хлопець прислухався: то був не дзвінкий і дужий собачий хор, як буває на свіжому сліду, а натужне повискування на октаву вище звичайного, в якому звучала не лише нерішучість і навіть приниженість, а й щось інше, ще не зрозуміле йому, якийсь примус, через що воно й пересувалося не дуже швидко й завмирало поволі, залишаючи в повітрі відгомін писклявої, мало не людської істерії, тужливої, мало не людської приниженості, так, наче собаки ні за ким не гналися і наче не сунула

навально перед ними невидима істота димної масті. Він чув збоку біля себе дихання Сема і бачив, як роздимаються його ніздрі.

— Це Старий Вені — стиха вихопилось у хлопця.

Сем не ворухнувся; він тільки звільна, поступово обертав голову в той бік, де даленів гавкіт, а ніздрі його ходили легко, розмірено й швидко.

— Ач,— сказав він.— Навіть не втікає. Просто йде.

— Але аж тут був! — скрикнув хлопець.— Аж сюди приходив!

— Так він щороку,— промовив Сем.— Один раз на рік. Еш із Буном гадають, що він приходить відганяти малих ведмедів. Щоб забиралися відси під три чорти, поки тут мисливці. Може, й справді.

Малий не чув уже нічого, але Сем і далі повертав голову, звільна й розмірено, поки обернувся потилицею до хлопця. Потім він повернув голову назад і глянув униз на малого — те саме знайоме обличчя, поважне, без ніякого виразу, хіба що як усміхалося, ті самі очі старої людини, в яких — коли хлопець придивився,— зблиснувши, поволі пригасало щось похмуре й грізне, пристрасне й горде.

— Але йому до ведмедів байдуже, як і до собак чи людей. Він приходить подивитись, хто тут є, хто новенький у таборі, чи він уміє стріляти, чи надовго його стане. Чи є вже в нас собака, що зуміє насісти на нього й притримати, доки надійде чоловік з рушницею. Бо він тут найголовніший ведмідь. Він тут як ватаг.— Семові очі й зовсім пригасли і були тепер такі, якими хлопець бачив їх завжди.— Він попускає їм, щоб бігли за ним до річки. А тоді відсилає їх додому. Тепер і ми вже можемо йти, побачимо, які вони повернуться.

Собаки були вже в таборі, десятеро їх збилося в купку під мостинами кухні. Хлопець із Семом присіли навпочіпки, вдивляючись у морок між палями, де собаки принишкли і тільки поводили та світили очима; звуків не було, тільки чулося звідти щось таке, чого він ще неспроможен був розпізнати, щось більше, ніж собачий дух, щось дужче, а не просто тваринне чи й навіть звіряче. Бо перед тим їхнім сповненим болючого приниження повискуванням у недавніх гонах нічого ж не вчувалося, ніякого звіра, а лише безлюдність, незаймана пуща, тож коли пізніше пополудні вернувся одинадцятий гончак і хлопець із Джімом тітки Тенні тримали цю безвольну й ще пройняту тремтінням суку, поки Сем змащував їй скипидаром та коломаззю роздерте вухо й пошарпану лопатку, їм здавалося, наче то не живе якесь створіння, а сам праліс схилився був на мить над собакою і легеньким потиличником покарав за зухвалість.

— Вона як людина,— сказав Сем.— Як от і ми. Знала ввесь час, що рано чи пізно доведеться показати свій дух, щоб мати право називатися собакою, і зволікала скільки могла. Знала ж бо наперед, чим поплатиться.

Хлопець і не помітив, коли Сем відійшов з табору. Віч тільки знав, що його вже нема. Наступні три ранки він уставав, з'їдав свій сніданок, і Сем не чекав на нього. До своєї засідки він ішов тепер один — легко її знаходив і влаштовувався так, як навчав його Сем.

На третій ранок хлопець знову почув собак, вони знову бігли вільно й жваво свіжим слідом, і він наготував рушницю, як навчився це робити, але погоня промчала задалеко від нього — йому було ще рано, він ще не заслужив більшого за такий короткий час, як два тижні, коли перед ним ціле довге життя, яке він уже присвятив незайманій пущі, сам сповнений терпіння й смирення. Він знову почув постріл, один-єдиний раз бахнула рушниця Волтера Юела. Тепер хлопець уже вмів не тільки без будь-чиєї допомоги знайти свою засідку й повернутись до табору; отож по компасу, що дав йому Маккаслін, він раніше за всіх, крім майора Де Спейна та Джіма, які були на конях, вийшов до Волтера, що стояв

біля оленя та собачої зграї, скупченої над оленячими нутрощами,— раніше навіть за дядька Еша на одноокому запряжному мулі, котрому не вадив запах крові чи навіть, як казали, й ведмедя.

Однак цього разу не дядько Еш їхав на тому мулі, а Сем. І це він, Сем, почекав, поки хлопець доїсть обід, тоді обидва вони посідали верхи на мулів — малий на одноокого, а Сем узяв собі другого із запрягу — і цілих три години їхали лісом, де залягав дедалі похмуріший присмерк, їхали, наче не вибираючи ані стежки, ані сліду, і забралися в таку місцину, де він ще ніколи не бував. Аж тоді він зрозумів, чого Сем сказав йому сісти на одноокого мула, невразливого до запаху крові та диких звірів. Бо невдовзі другий, нормальний мул, раптом зупинився і спробував завернути назад — Сем ледве встиг сплигнути з нього; мул усе шарпався й рвався з повода, а Сем стримував його, умовляв і тяг уперед, не наважуючись припнути десь тут. Хлопець теж сплигнув зі свого мула, і той спокійно собі зупинився. А потім, стоячи поруч із Семом у густій понурості прадавнього лісу, в примерхлому зимовому надвечір'ї, хлопець мовчки дивився на спорохнілу колоду, подерту і пошрамовану пазурами, на відбиток кривулястої двопалої лапи здоровезного звіра тут таки поряд, на вогкій землі. Тепер він зрозумів, що йому чулося в гавкоті гончаків уранці, що за дух вдихав він, зазираючи під мостини кухні, де тислися в купку собаки. Його тепер теж це охопило, тільки в ньому було трохи інакше, бо ж вони тварини, а він ні: якесь завзяття, хоч і зовсім бездіяльне, якась приниженість, відчуття власної тендітності й безсилля перед одвічним пралісом, однак без ляку чи сумніву; в рот раптом набігла слина з мідним присмаком, гостро стисло щось у мозку чи шлунку, не ясно, де саме, та це й байдуже; найголовніше було, що він тепер лиш уперше усвідомив: той ведмідь, про якого він із самого малку чув безліч розповідей, який і вві сні не давав йому спокою, так само, як, певно, не давав спокою і Маккаслінові, і майорові Де Спейну, і навіть старому генералові Компсону, що той ведмідь смертне створіння, ї коли, вирушаючи щолистопада до табору, вони й не сподівалися його вбити, то це не тому, що він непідвладний смерті, а тому, що вони перед ним поки що безсилі.

— Отже, завтра,— сказав хлопець.

— Ти хочеш сказати: ми спробуємо завтра,— поправив його Сем — У нас нема ще справжнього собаки.

— У нас одинадцятеро собак. У понеділок вони його вистежили.

— Але ж ти чув їх,— сказав Сем.— І бачив опісля. Справжнього собаки у нас ще нема. На це й одного стане. Але такого тут ще нема. Може, й ніде нема. А як нема, то шкода й мови — хіба ненароком набіжить він на когось, хто матиме рушницю і знатиме, як її вжити.

— Мені таке не випаде,— зауважив хлопець.— Може, Волтерові, чи майорові, чи...

— Може, й тобі,— сказав Сем.— Завтра добре пильнуй. Бо він спритнюга. Інакше б і не прожив так довго. Коли він побачить, що його оточено, і муситиме прориватись, то кинеться в твій бік.

— А чого? — здивувався хлопець.— Звідки він знатиме?..— І урвав мову.— Ти гадаєш, він уже знає мене, знає, що я вперше у Великій Улоговині і ще не встиг спробувати своєї сили?..— Він знов замовк, утупившись у Сема. А тоді промовив покірно, навіть без подиву.— Отже, то він на мене дивився! Одного разу йому, напевне, вистачило.

— Пильнуй завтра,— сказав Сем.— А зараз нам пора вертатись. Поки доїдемо до табору, зовсім споночіє.

Наступного ранку знялися на три години раніше ніж звичайно. Вибрався навіть дядько Еш, який називав себе справжнім табірним кухарем і майже нічого іншого й не робив, крім готування їжі для мисливського табірного товариства майора Де Спейна, але який не уник впливу пущі хоча б уже через те, що перебував у ній, і, отже, на роздерте вухо та лопатку гончака й на відбиток кривулястої лапи на

вологій землі дядько Еш реагував, як і всі інші — в тім числі й хлопець, що два тижні тому вперше побачив незайманий ліс. Їхали, бо йти було б задалеко: хлопець, Сем і дядько Еш із собаками у фургоні, а Маккаслін, майор Де Спейн, генерал Компсон, Бун, Волтер і Джім тітки Тенні по двоє верхи на конях. І знову перші проблиски світання застали хлопця, як і того першого дня два тижні тому, в засідці, куди привів його Сем і де залишив. Він стояв з рушницею, занадто великою для нього, замковою рушницею, яка належала, власне, не йому, а майорові, і з якої він тільки раз вистрелив — у пень, того першого дня, щоб довідатись, як вона відбиває та як її перезаряджують,— стояв під великим камедним деревом біля неширокого багнистого рукава річки: тиха чорна вода безшелесно вибігала з заростей очерету й по другий бік невеликої галявини знову ховалася в очереті, а десь там, у тій гущавині, стукав дзьобом у стовбур сухого дерева невидимий дятел, що його негри називають господь-божий. Засідка була, як і кожна інша засідка, мало чим відмінна від тієї, де він стояв щоранку цих два тижні, місцина нова для нього, але начебто не менш знайома, ніж та попередня, вже ж трохи таки освоєна за два тижні — таке саме безлюддя і глушина, через яку тендітна й полохлива людська істота лише пройшла, не зайнявши її, не зоставивши на ній ані рубця, ані сліду. Місцина виглядала точнісінько так само, як, певно, й тоді, коли прокрався сюди і розглянувся довкола найдавніший пращур індіанців чикасо, предків Сема Фазерса, тримаючи напоготові дубця, кам'яну сокиру чи кістяну стрілу. Різниця була тільки в тому, що тепер хлопець знав, яким духом відгонило від собак, що тислися й припадали до землі під мостинами, коли він туди заглянув, та ще в тому, що він побачив роздерте вухо й бік тієї суки, про яку Сем казав, що їй доведеться таки раз показати свій дух, щоб мати право називатись собакою, та ще в тому, що вчора він побачив на землі поруч із пошрамованою колодою відбиток тієї живої лапи. Собак він тепер зовсім не почув. Таки зовсім. Почув тільки, як дятел раптом змовк, і зрозумів, що ведмідь дивиться на нього. Сам хлопець не бачив його. Він не знав, чи ведмідь дивиться просто на нього з очерету а чи ззаду, з-за дерев. Він завмер, затиснувши в руках марну рушницю, з якої — йому це стало ясно — ніколи, ані зараз, ані будь-коли, не вистрелить у нього, і

відчуваючи в роті слину з мідним присмаком, який уперше він відчув тоді, коли зазирав до скулених собак під кухнею.

А потім ведмедя не стало. Сухий стукіт дятла так само раптово розлігся знову, як і урвався. Трохи згодом хлопцеві здалося, що він чує і собак,— шемріт, ледве схожий на звук, який, мабуть, і перед тим хвилину-другу чувся, поки він його вловив,— відгомін залунав виразніше, тоді слабше й нарешті завмер. Вони пробігли десь далеко. Та й чи справді то собаки? І якщо таки ведмедя вони переслідували, то був інший ведмідь.

З заростей очерету несподівано вийшов Сем,— він перебрів рукав, а слідом за ним, при нозі, бігла та сама сука — бігла, наче звичайна собака, тренована на птахів. Вона підійшла до хлопця і, тремтячи, притислася йому до ноги.

— Я його не побачив,— промовив хлопець.— Не побачив, Семе.

— Я знаю,— відказав Сем.— Це він дивився на тебе. Ти й не чув його, правда?

— Ні,— сказав хлопець.— Я...

— Він спритнюга,— мовив Сем.— Ще й який.

І знову хлопець побачив, як в очах у Сема зблиснуло щось похмуре й грізне, коли він глянув униз на суку, що дрібно, безперестану тремтіла, притиснувшись до хлопцевої ноги. На роздертій її лопатці виступило кілька свіжих крапель крові, мов яскраві ягоди.

— І занадто здоровий. У нас нема ще на нього собаки. Хіба, може, колись.

Бо буде ж наступний раз, а потім ще і ще. Йому ж тільки десять років! Хлопцеві здавалося, що він уже бачить їх обох, себе й ведмедя, в мороці майбутнього, з якого народжується і постає час,— старий ведмідь, непідвладний смерті, і він сам, якому припала невелика пайка смертного існування. Бо він уже усвідомив, який дух відчувся йому в скулених собаках, який смак був у його власній слині,— він усвідомив страх. Отак, бува, підліток чи юнак, опинившись раптом у присутності жінки, яка не раз кохала і не без взаємності,— чи принаймні в її спальні,— усвідомлює реальність кохання, жаги, всіх тих відчувань, що становлять його спадок, у володіння яким він ще не вступив. "Отож я ще маю його побачити,— подумав хлопець без ляку чи навіть надії.— Я ще маю подивитись на нього".

І ось настав червень наступного літа. Знов вони були в таборі, відзначали дні народження майора Де Спейна та генерала Компсона. Як по правді, то один народився у вересні, а другий серед зими і майже на тридцять років раніше, але це не заважало обом їм, а також Маккаслінові, Бунові й Волтеру Юелові (а відтепер і хлопцеві) щочервня проводити два тижні в таборі, рибалити, стріляти білок та диких індиків, а по ночах полювати з собаками на єнотів та диких котів. Тобто це Бун і негри (а відтепер і хлопець) рибалили, стріляли білок, полювали на єнотів та диких котів, бо справжні мисливці, не тільки майор Де Спейн і старий генерал Компсон (який ці два тижні просиджував у кріслі-гойдалці перед здоровенним залізним казаном, де тушкувалося м'ясо по-брансвікському,—він то помішував його, то пробував на смак і все сперечався з дядьком Ешем, як краще тушкувати, а Джім знай лише підливав йому віскі в олив'яний черпак), а навіть і Маккаслін та Волтер Юел, тоді ще досить молоді, воліли хіба що стріляти з пістолета дужих індиків, під заклад або задля вправи, а все інше вважали нижчим від своєї гідності.

Точніше, це Маккаслін та інші думали, що він полює на білок. До третього вечора він був певен, що й Сем Фазерс так думає. Щоранку, поснідавши, хлопець зразу виходив з табору. У нього вже була власна рушниця, новенька замкова рушниця, різдвяний подарунок; він

полюватиме з нею мало не сім десятків років, замінюючи в ній двічі обидві цівки й замки, один раз ложе, поки врешті від первісної рушниці залишиться сама тільки інкрустована сріблом спускова дужка, де вигравіювано імена його та Маккасліна і дату: 1878. Він відшукав багнистий рукав і дерево, під яким стояв того ранку. Звідси по компасу рушив далі— непомітно для самого себе хлопець опановував те, що зробить його неабияким лісовиком. Третього дня він уже відшукав і пошрамовану колоду, біля якої вперше побачив ведмежий слід. Колода відтоді майже зовсім розкришилася — неймовірно швидко, з якоюсь гарячковою, мало не очевидною зреченістю вона поверталась назад у землю, з якої виросла деревом. Хлопця оточував зелений присмерк літнього лісу, може, ще й густіший, ніж сіра листопадова мряка, бо навіть у безвітряний полудень сонце лиш де-не-де прозирало до землі, яка ніколи до кінця не просихала і аж роїлася мокасиновими, водяними та гримучими гадюками, плямистими, як і цей присмерк, через що не дуже їх і запримітиш, коли вони не рухаються. Він повертався в табір що день, то пізніше; третього дня вже сутеніло, коли хлопець минав рублену повіточку, обгороджену жердям. Сем якраз заводив туди на ніч коней та мулів.

— Ти ще не шукав як слід,— сказав Сем.

Хлопець зупинився і хвилину стояв мовчки. Потім відказав спокійно, — так, як у малесенькому струмочку спливає вода, прорвавши іграшкову загату:

— Ні, справді. Але ж як треба? Я дійшов до рукава. Навіть колоду сам знайшов. Я...

— Та все ясно. Певно, він стежив за тобою. Хіба ти не бачив його сліду?

— Я... Ні, я... Я не подумав...

— Рушниця, ось що,— сказав Сем.

Він непорушно стояв біля загороди — син рабині-негритянки й ватага племені чикасо, стариган у пошарпаному, вибляклому комбінезоні й обстріпаному брилі за п'ять центів, який колись був символом негритянської неволі, але й тепер не став ознакою їхньої свободи. Табір — вируб, будинок, повітка з невеличкою загородою, увесь цей окрайчик землі, що його на коротку часину вирвав у пущі майор Де Спейн,— розчинявся в смерку, повертався в одвічну темряву пущі. "Рушниця,— подумав хлопець.— Рушниця".

— Доведеться тобі вибирати,— сказав Сем.

Наступного ранку він вийшов ще поночі, без сніданку, задовго до того, як дядько Еш прокидався на своїх ковдрах у кухні на підлозі і розпалював вогонь. З собою він узяв тільки компас та палицю від гаддя. Майже цілу милю хлопець пройшов без допомоги компаса. Потім сів на колоду, тримаючи в руці невидимий компас, а нічні потаємні шерехи, що стихали при його ході, ожили знову, щоб згодом завмерти самим собою, сови теж перестали гукати, даючи місце денним птахам, що пробуджувались разом із днем, вогкий ліс світанково посірів, і врешті хлопець зміг розгледіти стрілку на компасі. Він рушив далі — швидко, але ще спокійно, з кожним кроком почуваючи себе певніше, як справжній лісовик, хоч це й не доходило до його свідомості. Він сполохнув оленицю з оленям, зігнав обох з лігвища — він так близько проходив, що навіть побачив їх: захрускотіло галуззя, мелькнув білий хвостик, і оленя помчало слідом за матір'ю — хлопець і не уявляв, що воно аж так прудко бігає. Він ішов, як велів мисливський звичай, проти вітру — так Сем його навчав,— хоч у цьому зараз і не було потреби. Адже рушниці він не взяв — зі своєї власної волі й охоти він відмовився від будь-яких переваг, від можливості вибору, приставши на умову, що не тільки скасовувала саму невидимість ведмедя, досі нерушиму, а й відкидала всі предковічні правила, які регулювали стосунки мисливця і дичини. А проте він не сполохається навіть у ту мить, коли страх цілком його пройме,— його кров, шкіру, кишки, кістки, пам'ять, що сягає

незапам'ятних для нього самого часів,— геть усе в ньому, крім вузенької смужки незатьмареної ясності думки, яка лише й відрізняє його від цього ведмедя і від усіх інших ведмедів та оленів, що на них випаде йому полювати протягом чи не сімдесяти років. Ось про цю саму ясність казав хлопцеві Сем.

— Бійся. Від цього нікуди не дінешся. Але не ставай страхополохом. Жодне лісове створіння не скривдить тебе, хіба що як боронитиметься або відчує твою полохливість. А боягуза всі мусять стерегтися — ведмідь і олень так само, як і хоробра людина.

До полудня він зайшов уже далеко за багнистий рукав, опинившись у зовсім незнайомому місці, і послуговувався тепер не лише компасом, а й важким старомодним срібним годинником-цибулиною, спадком від батька. З табору він вийшов дев'ять годин тому, до смерку лишалося вісім, на годину менше. Хлопець зупинився — вперше, відколи сидів ото на колоді, чекаючи, поки розрізнить стрілку компаса,— і розглянувся, витерши рукою спітніле обличчя. З власної волі й охоти, смиренно, супокійно і без жалю він уже зрікся власних переваг, але, видно, цього було не досить, залишити рушницю — це замало. Він постояв хвилинку — дитинча, самотнє й загублене в зеленій небосяжній понурості безкрайньої пущі. І вирішив остаточно здатись на неї. Тобто відмовитися і від годинника із компасом, щоб уже в усьому бути перед нею чистим. Він Відстебнув від комбінезона ланцюжок годинника, відв'язав ремінець компаса, повісив їх на кущ, поруч прихилив свого дрючка і так рушив далі у хащі.

Коли він зрозумів, що заблудився, то зробив так, як навчав його й напучував Сем: почав обходити по колу, маючи надію перетнути свій власний слід. Останні дві-три години хлопець ішов не дуже швидко, а як залишив на кущі годинник і компас, то ще більше сповільнив ходу. Через це зараз він став іти й зовсім поволі, бо ж те дерево мало бути недалеко; і справді, дерево він помітив навіть раніше, ніж сподівався; він звернув до нього й підійшов. Але біля дерева не було ніякого куща з годинником і компасом, отож тепер хлопець зробив так, як Сем навчав

його і напучував зробити вдруге: почав знов обходити по колу, тільки набагато ширше і в протилежному напрямку, з надією, що як не перше, то друге коло десь же перетне його давніший слід. Однак ніде не натрапляв він на відбиток власної ноги чи й будь-чиєї іншої. Тепер він ішов уже швидше, хоча все-таки без паніки, серце билося частіше, але досить сильно й розмірено, і цим разом дерево виявилося вже й зовсім не те, бо біля нього лежав повалений стовбур, якого раніш не було й близько, а за стовбуром — невелике болітце, земля, просякнута водою, — отож тепер він зробив так, як Сем навчав його й напучував зробити втретє і востаннє; тим же часом, сівши на колоду, він побачив відбиток кривулястої лапи, неоковирну заглибину в вологому ґрунті, яка у нього на очах заповнювалася водою, поки вода залила слід, переповнила його, і обриси поволі почали розмиватися. Ледве-но підвівши голову, він побачив другий слід, а ступивши крок — і третій. Не хапаючись, не біжучи, він рушив навздогін, саме в міру швидко, щоб не відстати від тих слідів, що виростали перед ним немовби з самого повітря, вчасно встигаючи, щоб не згубити безнадійно слід і не погубити безнадійно себе, невтомний і завзятий, не піддаючись ваганню чи ляку, тільки трохи захеканий, бо молоточок його серця колотився сильно й гарячково,— аж раптом вийшов на галявинку, яку відразу ж і замкнули хащі. І враз безшелесно насунулися на нього й застигли дерева та кущі, а в промені сонця зблиснули компас і годинник. А потім він побачив ведмедя. Той не з'явився звідкись і не вигулькнув: він просто був там, стояв непорушний і завмерлий у зеленій безвітряній полуденній спекоті, поцяткованій сонцем, не такий великий, яким бачив його хлопець у снах, а саме такий, яким він сподівався побачити його наяву, трохи навіть більший, невиразний обрисами на тлі мерехтливого лісового присмерку, стояв і дивився на нього. Потім ведмідь ворухнувся. Без поспіху перейшов він галявинкою, на мить виступив на ясне осоння, і знов його покрила сутінь; там він зупинився ще раз і оглянувся через плече на хлопця. А потім його не стало. Він не ввійшов у ліс — він просто зник, без руху розчинився в пущі, як та рибина, здоровезний старий окунь, що колись на очах у хлопця пірнув у глиб ставка, не ворухнувши й плавцем.

II

Отож він повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Було хлопцеві тоді тринадцять років. Він уже забив свого першого оленя, і Сем Фазерс помастив йому лице гарячою кров'ю, а в наступному листопаді він забив і першого ведмедя. Але ще перед цим посвяченням у лісовики він знав ліс не гірше, ніж чимало дорослих чоловіків з таким самим досвідом. Тепер, однак, уже й не всякий дорослий з більшим досвідом зрівнявся б із ним. Не було такого клаптика в околі двадцяти п'яти миль від табору, якого він би не знав,— усі ручаї, пагорки, примітні дерева чи стежини; будь-кого він міг провести прямісінько до будь-якого місця і звідти назад. Він знав такі звірині стежки, що їх навіть Сем Фазерс ніколи не бачив. На третю осінь він сам знайшов оленяче лігвище, без відома Маккасліна позичив рушницю у Волтера Юела і перед світом заліг, чатуючи, а коли олень повертався до лігвища, забив його — так, як робили, за словами Сема, давні індіанці чикасо.

Сліди старого ведмедя він знав тепер краще, ніж свої власні, і не лише той кривулястий. Він міг розпізнати відбитки кожної з трьох здорових лап і зразу відрізнити їх від будь-чийого іншого сліду, хоча в межах тих п'ятдесяти миль водилися й інші ведмеді, сліди яких були майже такі самі завбільшки, отож визначити, де чий слід, можна було, тільки зіставивши їх. Але то ще не все. Якщо Сем Фазерс був його першим наставником, а кролі й білки край лісу — його дитячим садком, то незаймана пуща, де снував старий ведмідь, була його школою, а той старий самець, так здавна одинокий і бездітний, що здавалося, ніби він сам собі й пращур,— був його університетом.

Тепер він уже міг знаходити той кривулястий відбиток, коли захоче, — за десять миль від табору, часом за п'ять, а то й ближче. Протягом останніх трьох років він двічі чув із засідки, як собаки нападали на слід ведмедя, а раз випадково його сполошили — голоси їхні звучали пискляво й покірливо, мало не по-людському істерично. А то якось, полюючи ще з рушницею Волтера Юела, хлопець побачив, як ведмідь перетинав смугу вітроламу. Він не просто біг поміж повалених бурею

стовбурів та гілля, а брався проломом через ту всю мішанину, наче мав силу локомотива, і то швидше, ніж хлопець міг собі уявити, майже так само швидко, як і олень,— тільки олень мчав би стрибками. І тоді він зрозумів: щоб полювати на цього ведмедя, потрібен пес, мало сказати надзвичайно відважний, але так само й великий та прудкий.

Був у нього вдома малий собака, дворняга, з тієї породи, що негри звуть песеням, щуролов, сам ледве більший за щура, але відважний понад усяку міру, просто до нестями. Якось у червні він привіз його з собою, і в належний час, мовби на побачення з людиною, вибралися вони вдвох із Семом: хлопець ніс те песеня, голову йому закривши торбинкою, а Сем вів на шворці двійко гончаків. Засіли вони під вітром і справді таки вичатували ведмедя. Звір був так близько від собак, що аж обернувся до них мордою, щоб дати відсіч,— а може, він був просто зчудований і ошелешений скаженою дзявкотнею щуролова, як зрозумів потім хлопець. Ставши спиною до стовбура великого кипариса, ведмідь звівся на задні лапи і підводився все вище й вище, здавалося, цьому не буде кінця, і навіть двоє гончаків наче заразилися від щуролова розпачливо нестямним гавкотом. А потім він побачив, що те песеня таки розходилося не на жарт. Хлопець кинув рушницю й побіг. Коли він наздогнав і схопив невгамовно вертке й верескливе собача, то опинився вже мало не під самим ведмедем. У ніздрі йому вдарило ведмежим смородом, важким і гарячим, а просто над собою він побачив Старого Бена, що навис, мов чорна хмара. Це було хлопцеві знайоме, відколи він себе пам'ятав, знайоме зі снів.

А потім ведмідь зник. Хлопець і не бачив, коли. Він стояв навколішки й обіруч тримав оскаженілого щуролова, чуючи, як поволі даленіє покірливе валування двох гончаків. Надійшов Сем із рушницею; він поклав її поруч з хлопцем і мовчки подивився на нього згори.

— Ти вже двічі з рушницею в руках бачив його,— сказав він.— Цього разу ти не міг би схибити.

Хлопець підвівся, все ще тримаючи песеня. Навіть у нього в руках воно запекло дзявкало і витягувалось, мов пружина, й поривалося до ледь чутного гавкоту гончаків. Хлопець дихав нерівно.

— Ти теж,— відказав він.— У тебе теж була рушниця. Чому ти не вистрелив?

Сем —наче й не до нього мова. Він простяг руку й торкнувся щуролова у хлопця на руках. Песеня й досі дзявкало та поривалося, хоч гончаків уже зовсім не було чути.

— Він пішов собі,— сказав Сем.— Можеш тепер заспокоїтись і відпочити, до наступного разу.—Він погладив песеня, і за хвильку воно стихло.— Ти майже той, кого нам треба,— додав він.— От лише трохи замалий. Справжнього собаки в нас ще нема. Він мусить бути не тільки жвавий, а й здоровий, і до того ще й відважний.— Сем підняв руку від голови щуролова і мовчки подивився в ліс, туди, де зник ведмідь з гончаками.— Хтось таки це зробить. Колись.

— Я знаю,— відказав хлопець.— Тож і мусить це бути хтось із нас. Щоб насамкінець. Коли навіть йому самому це все набридне.

Отож він повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Сталося це четвертого літа, коли хлопець учетверте відзначав у мисливському таборі день народження майора Де Спейна та генерала Компсона. Напровесні ожеребилася Майорова кобила. І ось одного літнього вечора, коли Сем привіз коней та мулів на ніч до стайні, лошати між них не знайшлося, і знавісніла з тривоги кобила ніяк не давала загнати себе в загороду. Спершу він подумав, хай би кобила провела його на те місце, де згубилося лоша. Але вона не могла цього зробити. Вона жахалася взагалі ступити в хащі, а не те щоб показати ще напрямок. Вона просто гасала наосліп, ошалівши з жаху. Раз вона навіть крутнулася й налетіла на Сема, мовби в крайньому розпачі забула, що це людина, та ще й

давно їй знайома. Кінець кінцем він таки загнав її до загороди. Але на той час було вже затемно іти в ліс розплутувати її звивистий слід.

Сем прийшов до будинку й розповів про все майорові Де Спейну. То мусив бути якийсь хижак — безперечно, великий, а лоша досі вже мертве, де там воно не є. В цьому ніхто не сумнівався.

— Це пума,— відразу заявив генерал Компсон.— Та сама, що забила в березні оленицю з оленям.

(Про цю пригоду Сем переказував майорові через Буна Хогенебека, коли той приїхав був до табору довідатись, як тут перезимували,— що оленици вигризено горло, і потім хижак наздогнав оленя і теж роздер).

— Сем зовсім не казав, що це пума,— заперечив майор Де Спейн.

Сем, непроникний, мовчки стояв позаду майора за столом — там саме вечеряли —і ніби тільки й чекав кінця розмови, щоб піти. Здавалося навіть, що він ні на що й не дивиться.

— Пума могла б скочити на оленицю, та й оленя наздогнати їй невеликий клопіт. Але щоб пума напала на лоша, коли воно з кобилою?! Ні, це Старий Бен,— сказав майор Де Спейн.— Я розчарований у ньому. Він порушив правила. Не думав я, що він таке зробить. Він забивав наших з Маккасліном собак, але це нормально. Ми ставили собак проти нього, а він остерігав нас. Але тепер він вдирається в мою садибу і нищить мою власність, та ще й улітку! Він таки порушив правила. Це Старий Бен, Семе, ніхто інший.

Сем усе стояв мовчки, чекаючи, поки майор скінчить.

— Завтра підемо її слідом і переконаємось,— додав ще майор Де Спейн.

Сем рушив додому. Він не жив у таборі, не схотів: за чверть милі далі, над багнистим рукавом річки, він поставив собі маленьку хатину, таку, як у Джо Бейкера, тільки міцнішу й щільнішу, поруч засік з колоддя на кукурудзу для поросят, що їх відгодовував щороку.

Другого дня Сем прийшов до табору, коли всі ще спали. Лоша він уже встиг знайти. Було воно недалеко, менше як п'ятсот ярдів від стайні, і всі подались туди, не дожидаючи сніданку. Тримісячний жеребчик лежав на боці, горло в нього було вигризене, нутрощі почасти зжерті, над'їдене й одне стегно. Він лежав не просто так, як от би зразу повалений на землю, а ніби його спершу вдарено, а тоді мотлошено, і не було на тілі жодної дряпини від пазурів, що вже мусила б лишити на ньому пума, добираючись до горла. Із слідів було видно, як у нестямі кобила кружляла біля того місця, як вона в крайньому розпачі кинулася на хижака (і на Сема вчора ввечері так само), як вона дико гасала, пройнята смертельним жахом, як той хижак навіть і не рвонувся до неї, коли кобила наблизилася, а тільки ступив три-чотири кроки в її бік, і вона втекла,— і врешті у генерала Компсона вихопилося:

— Боже, ну й вовцюра!

Сем і далі мовчав. Хлопець приглядався до нього, поки мисливці, постававши навколішки, міряли сліди. Щось нове з'явилося в Сема на обличчі. То не був тріумф, радість або надія. Згодом, ставши дорослим, хлопець зрозумів той вираз, як зрозумів і те, що Сем увесь час знав, чиї то сліди і хто навесні вигриз горло олениці й забив оленя. Передчуття неминучого, ось що проступило тоді вранці у Сема на обличчі. "І це його втішило,— думалося хлопцеві.— Він був старий. Не мав ні дітей, ні племені, ані живої душі рідної на всьому білому світі. А хоч би й мав кого, то не знайшов би в ньому ні відгуку, ні відради, бо всі свої сім десятків літ мусив прожити у подобі чорношкірого. Тепер же надходив кінець. І це його втішило".

Мисливці повернулися до табору, поснідали і прийшли назад з рушницями та гончаками. Пізніше хлопець подумав, що вони повинні

були вже тоді зрозуміти, що за звір загриз лоша, як зрозумів те Сем. Але то було не вперше й не востаннє, коли він бачив, як дорослі і міркують, і діють, виходячи з хибних засновків. Бун, ставши над лошам, поясом відігнав від нього собак, і вони кинулись винюхувати сліди. Один з них, молодий гончак, ще нетямущий, гавкнув раз і пробіг кілька кроків нібито по сліду. Решта зграї підскочила до нього і ні в сих ні в тих зупинилася. Собаки оглянулися на людей, не знеохочені, не збиті з пантелику, а наче просто запитуючи: "А що далі?" Тоді повернули назад до лошати, звідки їх знов ударами пояса відігнав Бун, усе ще стоячи над трупом.

— Я й не чував, що слід може так швидко вивітритись,— сказав генерал Компсон.

— Може, вовк, коли він такий здоровий, що сам-один загризає лоша в матері на очах і запаху по собі не лишає? — озвався майор Де Спейн.

— А може, то просто нечиста сила? — докинув Волтер Юел. Він зиркнув на Джіма тітки Тенні: — Га, Джіме?

Але що гончаки так і не нанюхали сліду, майор наказав Семові самому відшукати слід ярдів за сто далі; на знайдений слід знову пустили собак, і знову той молодий загавкав — тільки ж ніхто з них не здогадався тоді, що гавкіт цей звучав зовсім не як у собаки на сліду, а як у сільського дворняги, коли на подвір'ї хтось чужий.

Генерал Компсон промовив до хлопця, Буна й Джіма — до тих, хто полював на білок:

— Ви, хлопці, зранку не відпускайте від себе собак. Він, певно, тиняється десь поблизу й захоче поснідати лошам. То, може, й вистежите його.

Але нікого вони не вистежили. Хлопець запам'ятав цю картину: вони входили в ліс, тримаючи гончаків на поводку, а Сем стояв і придивлявся

до них — індіанське обличчя, на якому ніколи нічого не видно, хіба що тоді, як він усміхається, та ще як ото роздималися його ніздрі у той перший ранок, коли собаки знайшли слід Старого Бена. Другого дня вони теж узяли з собою гончаків, але, дійшовши до місця, де сподівалися знайти свіжий слід, ніякого лошачого трупа там уже не побачили.

Третього ранку Сем знову був у таборі зарання — цього разу він почекав, поки скінчать снідати. Тоді сказав: "Ходім". І повів їх до себе, до маленької хатини з засіком для кукурудзи ззаду. Кукурудзу він звідти забрав, а з дверей зробив наче заслінку в пастці, підвісивши зсередини як принаду тулуб лошати. Зазирнувши в шпарини поміж колодами, вони побачили там якогось звіра, мастю подібного до цівки рушниці чи пістолета, наскільки вони встигли розгледіти за коротку хвилинку. Звір не лежав скулившись і не стояв. Він весь час був у русі, в повітрі, летів на них — важке тіло із страшенною силою гупнулося в двері, аж струснулися й затріщали в одвірку товсті бруси, і звір, як він там звався, вже знову гримнувся в двері, ще й не встигши, здавалось, торкнутися землі для наступного стрибка.

— Ходімо звідси,— сказав Сем.— А то він в'язи собі скрутить.

Та хоч вони відійшли, важке й розмірене гупання не вщухало, грубезні двері щоразу стрясалися й тріщали, і тільки сам звір не подавав голосу — не гарчав і не скімлив.

— Що це за чортище? — спитав майор Де Спейн.

— Це собака,— відповів Сем. Ніздрі його злегенька роздималась і спадали, а в очах знову стояла ледь каламутна хижість, як і того першого ранку, коли гончаки напали на слід старого ведмедя.— Той самий собака.

— Який це той самий? — не зрозумів майор.

— Котрий затримає Старого Бена.

— Це диявол, а не собака,— сказав майор.— Я б волів уже мати в зграї Старого Бена, ніж цю тварюку. Пристрель його.

— Ні,— мовив Сем.

— Ти ніколи його не приборкаєш. Як ти примусиш такого звіра, щоб тебе боявся?

— А він і непотрібен мені приборканий,— мовив Сем, і знову хлопець завважив, як роздимаються в нього ніздрі і поблискує каламутно хижість в очах.— Хоча, звісно, краще приборканий, аніж заляканий. Але він ні на те, ні на те не дасться.

— То що ж ти з ним думаєш зробити?

— А побачите,— відказав Сем.

Другого тижня вони щоранку приходили до Семового засіку. Лаштуючи пастку, Сем зірвав був з даху кілька гонтин, опустив у засік прив'язаний на мотузку труп лошати, а коли звір опинився всередині, витяг принаду геть. І ось тепер щоранку вони дивились, як він через отвір опускає в засік відерце з водою, а собака невтомно гупає в двері, відбивається від них і знову стрибає. Пес ні разу не подав голосу, і в тих його стрибках відчувались не якісь лютощі, а тільки холодна й похмура непогамовна впертість. Під кінець тижня він перестав кидатися на двері. Проте не помітно було, щоб він ослаб або змирився з тим, що двері не піддадуться. Здавалось, йому просто перехотілося стрибати. Але він не лежав. Ніхто ні разу не бачив, щоб він лежав. Він стояв, і тепер його можна було роздивитися — почасти мастиф, мав він щось і від ерделя і, можливо, ще від десятка порід, на зріст понад тридцять дюймів у лопатках, вагою, мабуть, з дев'яносто фунтів, холодні жовті

очі, дужі груди і понад усе та дивна масть із сизуватим проблиском, як у воронованої рушничої цівки.

Другий тиждень минав, пора було згортати табір. Але хлопець попросився в Маккасліна, і той дозволив йому залишитись. Жити він перебрався до Семової хатини. Щоранку хлопець дивився, як Сем опускає в засік відерце з водою. При кінці другого тижня пес зліг. Він підводився, заточуючись і насилу переставляючи лапи, пив воду і падав знову. Одного ранку він уже й до води не міг дотягтись, не міг звестися навіть на передні лапи. Сем узяв коротку палицю і намірився ввійти до засіку.

— Стривай,— затримав його хлопець.— Дай-но я хоч рушницю...

— Не треба,— відказав Сем.— Він уже не може й рухнутись.

Таки справді. Пес лежав на боці, коли Сем до нього доторкнувся, до голови й схудлого тіла, лежав непорушно, розплющивши жовті очі. Не було в них злості чи безсилої ненависті, а тільки холодні й майже байдужі до всього лютощі, наче в якоїсь стихійної сили. І не дивився він ні на Сема, ні на хлопця, що зазирнув у шпарину.

Сем почав його годувати. За першим разом довелося підводити йому голову, щоб він зміг вихлебтати м'ясну юшку. На ніч Сем поставив у засіку миску юшки з накришеним м'ясом — у такому місці, де собака міг до неї дотягтись. Уранці миска була порожня і пес лежав уже на животі, підвівши голову, втупивши холодні жовті очі в двері, коли входив Сем,— і ані в тих очах нічого не зблиснуло, ані гарчання ніякого не почулося, коли він враз кинувся на Сема, тільки схибив, заслабий ще був, отож Сем устиг оперіщити його палицею, вискочити з засіку й захряснути двері саме в ту мить, як у них гупнувся пес, ще й не мавши, здавалося, часу підібрати лапи для стрибка, немовби двох тижнів голодування зовсім і не було.

Пополудні того дня почулося, як хтось гейкає в лісі з боку табору. Виявилося,, що то Бун. Він прийшов і хвилину дивився поміж колод на здоровезного собаку, що знову лежав на животі, підвівши голову й дрімотно втупивши жовті очі в нікуди, непогамовний і незламний духом.

— Найкраще було б випустити цього сучого сина,— озвався Бун,— та зловити Старого Бена й нацькувати на нього.— Він обернув до хлопця шкарубке обличчя, засмагле від сонця.— Збирай-но свої пастки. Кас наказав, щоб ти їхав додому. Досить дурня клеїти з цим коножером.

У таборі Бун залишив запряженого мула, а край улоговини чекала й бричка. Ввечері хлопець був уже вдома і розповідав Маккаслінові про собаку.

— Сем знов його моритиме голодом, поки він дасть йому ввійти й доторкнутись. Тоді знов почне годувати. А тоді знов моритиме голодом, якщо доведеться.

— Але задля чого? — здивувався Маккаслін.— Навіщо? Навіть Сем ніколи не приборкає цієї звірюки.

— А він і не потрібен нам приборканий. Нам треба, щоб він такий і був. Ми хочемо, щоб йому врешті стало ясно одне: коли він хоче вийти живий з засіку, то мусить робити те, що наказе Сем або хто інший. Бо він саме той собака, що перейме і затримає Старого Бена. Ми вже й назвали його. Левом.

Нарешті настав листопад. Мисливці повернулися до табору. Разом з генералом Компсоном, майором Де Спейном, Маккасліном, Волтером і Буном хлопець стояв на подвір'ї серед зброї, постелей та скриньок з харчами і дивився, як стежкою від загороди йдуть Сем Фазерс із Левом — старий індіанець у вибляклому комбінезоні, гумових чоботях, протертому кожушку й капелюсі, якого колись носив хлопців батько, а поряд поважно ступає здоровезний собацюра. Гончаки були кинулись

назустріч, та враз і застигли, крім того молодого, ще й досі нетямущого. Він підбіг до Лева, вихляючи хвостом. Лев навіть не вищирився на нього і не зупинився. Однією лапою, по-ведмедячому, він гильнув його, і молодий гончак, заскавулівши, відлетів перевертом на п'ять-шість футів, а сам Лев зайшов собі на подвір'я і став, дрімотно втуплений у нікуди, ні на кого не дивлячись.

— Оце то так! — вихопилося в Буна.— А можна до нього доторкнутись?

— Можна,— відказав Сем.— Його це не обходить. Його ніщо й ніхто не обходить.

Як і всі інші, хлопець теж дивився на цю сцену. І протягом наступних двох років він часто придивлявся до них обох, починаючи з хвилини, коли Бун доторкнувся до голови Лева, а тоді став навколішки й обмацав йому кістки та м'язи — який він силою. Виглядало це так, наче Лев був жінкою,— чи то, може, Бун був жінкою. Скоріше вже друге: великий, поважний, на вигляд сонний собака, якого, мовлячи Семовими словами, ніхто й ніщо не обходило, а поруч — гарячкуватий, грубошкірий і суворолиций чоловік, що розумом ледве піднявся над дитиною і в жилах мав домішку індіанської крові. Хлопець придивлявся, як замість Сема й дядька Еша годувати Лева став Бун. Він не раз бачив, як Бун, присівши навпочіпки біля кухні під холодним дощем, годує собаку. Бо Лев не спав і не їв разом з іншими собаками, і ніхто з мисливців так і не знав, де він спить,— тобто всі думали, що він спить у своїй будці коло Семової хатини, аж поки в наступному листопаді Маккаслін випадково завів про це мову із Семом і той йому сказав.

Того ж таки вечора хлопець, майор Де Спейн і Маккаслін з ліхтарем у руці пішли до кімнатинки ззаду, де спав Бун,—маленької, тісної, задушливої комірчини, просмерділої Буновим немитим тілом і вогкою мисливською одежею. Бун, що хропів, розкинувшись навзнак, раптом пробудився, а збоку біля нього підвів голову Лев і дрімотно глянув на них холодними жовтими очима.

— Буне, хай тобі чорт! — скрикнув Маккаслін.— Вижени звідси собаку. Йому ж уранці гнати Старого Бена. А коли він за ніч надихається твого запаху, то вже хіба тільки скунса почує!

— Мені мій запах анітрохи не вадить,— мовив Бун.

— Та хоч би й вадив, то що? — втрутився майор.— Не ти ж будеш вистежувати ведмедя. Викинь його звідси. Хай іде під хату, де решта собак.

Бун почав підводитись.

— Він же позагризає їх, хто лише чмихне чи позіхне йому під носом чи ненароком торкнеться.

— Не думаю,— відказав майор.— Жоден із тих собак навіть спросонку не позіхне перед ним і не торкнеться до нього. Викинь його звідси. Завтра мені буде потрібен його нюх. Торік Старий Бен ошукав його. Вдруге це в нього навряд чи вийде.

Бун як був у довгих брудних спідніх, з волоссям, розкуйовдженим зі сну, узув, не зашнуровуючи, черевики і так вийшов разом з Левом. Решта повернулися до фасадної кімнати, де на Маккасліна й Де Спейна вже чекали розкладені на столі карти. Трохи згодом Маккаслін спитав:

— Піти мені перевірити?

— Не треба,— відповів майор Де Спейн.— Масть,— це до Волтера Юела. Тоді знов до Маккасліна: — А коли й підеш, мені не кажи. Сам бачу, що вже старію: не люблю дізнаватись, як моїх наказів не виконують, хоч деколи наперед ясно, що так і буде.— І тоді до Волтера: — Мала пара.

— Дуже мала? — спитав Волтер.

— Зовсім мала,— відказав майор.

Хлопець, лежачи під своїми укривалами й ковдрами і чекаючи сну, також розумів, що Лев уже знов на Буновій постелі — що він ночує там і решту тієї ночі, і в наступну ніч, і щоночі в листопаді другого року, і третього. Він думав тоді: "Дивно, чого Сем на це погодився. Він же міг забрати назад Лева, дарма що Бун білий. Міг звернутися до майора чи Маккасліна. Та й не тільки. Адже то Семова рука перша доторкнулася Лева, і Лев цього не забув". А потім він виріс і зрозумів і це. Що так було правильно. Що так і повинно було бути. Сем був ватаг, владар; Бун — плебей, його ловчий. Бунові, отже, й належало доглядати собак.

Того ранку, коли Лев уперше вів собачу зграю на Старого Бена, в таборі об'явилося семеро незнайомців, болотників, кістлявих і схудлих від малярії людей, які жили з того, що ловили єнотів у капкани та обробляли дрібненькі латки землі над улоговиною, засіяні бавовником та кукурудзою. Одягнені вони були трохи краще, ніж Сем Фазерс, але набагато гірше, ніж Джім тітки Тенні, мали при собі старі рушниці й гвинтівки, прийшли ще до світ сонця не знати звідки і, попрісідавши на подвір'ї навпочіпки, терпляче дожидали під осінньою мжичкою. (Згодом Сем Фазерс розповів майорові Де Спейну, як вони ціле літо й осінь приходили до табору поодинці й по двоє-троє, щоб якусь хвилину подивитись мовчки на Лева і відійти). Найговіркіший із них озвався:

— Доб'ранку, майоре. Ми чули, що ви сьо'дні пускаєте цього сірого пса на старого двопалого ведмедя. То ми вирішили — прийдемо подивимось, як ви нічого не маєте проти. Стріляти ми не будемо, хіба він на нас набіжить.

— Ласкаво вітаємо вас,— відказав майор Де Спейн.— Можете й стріляти, будь ласка. Він більше ваш ведмідь, ніж наш.

— А й справді. Він таки напасся на моїй кукурудзі, щоб мені припала пайка в ньому. А ще ж і підсвинок три роки тому.

— І мені щось належиться,— зауважив інший.— Тільки не з ведмедя.

Майор Де Спейн глянув на нього. Чолов'яга дожував тютюн і сплюнув.

— Ялівка була. Нівроку собі. Торік. Коли я вперше знайшов її, виглядала достоту, як ваше лоша отоді в червні.

— О,— мовив на те Де Спейн.— Що ж, ласкаво просимо. І можете стріляти, якщо побачите звіра поперед моїх собак.

Проте цього дня ніхто не застрелив Старого Вена. Жоден чоловік його й не бачив. Собаки наскочили на нього за сотню ярдів від галявинки, де його випало побачити хлопцеві на одинадцятому році життя. Тепер хлопець був менш як за чверть милі звідти. До нього долетіло собаче валування, але він не розчув у ньому незнайомого голосу, що мав би належати Левові, тож і подумав, був певен, що Лева там немає. Навіть те, що бігли собаки за Старим Беном куди швидше, ніж звичайно, і що в їхньому гавкоті не чулося істеричної нотки,— навіть те не вивело його з омани. Свою помилку він зрозумів тільки ввечері, коли Сем сказав йому, що Лев на сліду ніколи не подає голосу.

— Як схопить Старого Бена за горло, тоді він загарчить. А щоб гавкнув — цього не діждемось від нього, як не діждались і тоді, коли він стрибав на Двері в засіку. Така голуба його порода. Як ти її назвав?

— Ердель,— відповів хлопець.

Отож Лев таки перейняв Старого Бена, але сталося це занадто близько від річки. Повернувшися з Левом коло одинадцятої вечора, Бун присягався, що Лев раз насів на Старого Бена, тільки гончаки злякалися, не підійшли, і ведмідь стрибнув у річку й скількись миль проплив за водою, а вони з Левом пройшли берегом десять миль, потім перебралися вбрід на той бік і були б уже знайшли слід ведмедя, де він там виліз із

води (якщо тільки Старий Бен не заплив ще далі, за брід), якби не почало смеркати. По цьому Бун вибатькував гончаків, з'їв вечерю, що залишив йому дядько Еш, і пішов спати. Трохи згодом хлопець відчинив двері задушливої кімнатинки, що аж двигтіла від хропіння, і до нього з Бунової подушки повагом підніс голову великий пес, кліпнув очима і знов улігся.

Коли настав ще один листопад, а тоді й останній день, вділюваний, як то повелося, Старому Бенові, в таборі зібралось уже кільканадцятеро сторонніх. Не всі вони цього разу були болотники. Знайшлися тут і городяни з інших окружних центрів, таких як Джефферсон,— начувшись про Лева й Старого Бена, вони приїхали подивитись, як цей великий сизуватий пес відбуватиме своє щорічне побачення зі старим двопалим ведмедем. Декотрі при собі навіть зброї не мали, а мисливське вбрання на них та чоботи були щойно з крамниці.

Цього разу Лев наскочив на Старого Бена за добрих п'ять миль від річки, перейняв його й затримав; запалившись якоюсь одчайдушною хоробрістю, до Лева приєдналась і гончаки. Хлопець чув їх, це було досить близько. Він почув Бунове атюкання і потім два постріли, коли генерал Компсон розрядив у ведмедя обидві цівки,— в одній п'ять картечин, у другій куля,— з такої відстані, на яку зміг під'їхати сполоханим конем. І почув собак знову, коли ведмідь від них вирвався.

Хлопець уже мчав щодуху,— захекуючись, насилу переводячи подих, спотикаючись, добіг він туди, де вистрелив генерал Компсон і де на землі лежало двійко гончаків, що їх роздер Старий Бен. Він побачив кров від Компсонових двох пострілів, але далі бігти не зміг. Він прихилився до дерева і довго відсапувався, поки стихало серце, а собаче валування даленіло, даленіло і нарешті зовсім ущухло.

Про кінець гонів хлопець почув увечері в таборі (на ніч у них залишилося п'ятеро гостей у новеньких мисливських куртках і чоботях: цілий день проблукавши, загублені, в лісі, поки Сем Фазерс пішов та привів їх, вони й досі ще не очухалися): як Лев знову перейняв і

затримав ведмедя, але ж підійти туди ближче міг тільки одноокий мул, котрому не вадив запах крові, а на тому мулі був Бун, а який стрілець з Буна, то вже звісно. Він п'ять разів вистрелив у ведмедя із своєї магазинної рушниці, жодного разу не поцілив, а Старий Бен забив ще одного гончака, знову вирвався, гайнув до річки і зник. І знову Бун з Левом кинулись навздогін берегом річки, зайшли так далеко, як тільки стало їм духу. Коли перебрались на той бік, починало смеркати, і ще не пройшли вони й милі другим берегом, як їх настигла ніч. Проте цього разу Лев навіть поночі знайшов ведмедів слід, чи не кров почув там, де Старий Бен виходив з води, тільки добре, що Бун, як на те, тримав Лева на шворці: сплигнувши з мула, він мусив урукопаш зітнутися з собакою, аж поки присилував його повернути до табору. Цього разу Бун навіть і не лаявся. Він стояв у дверях, заболочений, геть знесилений, на широкому гротескному обличчі трагізм і — досі ще — сторопіння.

— Я схибив...— озвався він.— Він був за десять кроків від мене, а я п'ять разів схибив...

— Але ми таки пустили йому кров,— сказав на те майор Де Спейн.— Компсон черкнув його. Такого нам ще ні разу не вдавалося.

— Але ж я не поцілив...— повторював Бун.— П'ять разів схибив. У Лева на очах.

— А все-таки гони сьогодні були добрі,—сказав майор.— І ми йому пустили кров. Наступного року на Кейті посадимо Компсона або Волтера, і ми його впораємо.

Тоді Маккаслін запитав:

— А де Лев, Буне?

— Я залишив у Сема,— відповів Бун. Він уже одвертався відходити.— Не вартий я того, щоб з ним спати.

Отож хлопець повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Але ні. Йому здавалося, що в усьому цьому є якась неминучість. Здавалося — щось починається, вже почалося, хоч він і не знав, що саме. Як перед останньою дією на сцені з уже готовими декораціями. То був початок кінця — а кінця чого, він не знав, знав тільки, що він не тужитиме. Він буде смиренний і гордий, адже йому судилося бути причетним до цього чи бодай бути очевидцем.

III

Стояв грудень. Найхолодніший грудень за хлопцевої пам'яті. Мисливці лишалися в таборі вже чотири дні понад звичайних два тижні, чекаючи, поки пересядеться мороз, щоб Лев і Старий Бен могли провести свої щорічні гони. Тоді вони знімуться з табору і повернуться по домівках. Через оці непередбачені додаткові дні, коли люди мусили чекати на погоду й мали собі для розваги лише покер, запаси віскі вичерпалися, і хлопця з Буном, давши їм валізу та записку від майора Де Спейна до містера Семса, власника гуральні, вирядили в Мемфіс по віскі. Тобто по віскі Де Спейн і Маккаслін послали Буна, а хлопець мав тільки допильнувати, щоб Бун привіз це віскі, точніше, більшу його частину або принаймні хоч трохи.

Джім тітки Тенні. підняв його о третій годині ночі. Хлопець хутко одягнувся, здригаючись не так від холоду — в каміні вже гуготів яскравий вогонь,— як через те, що в таку глуху нічну пору серце мляво переганяє кров і важко так відразу скинути з себе дрімоту. Він пройшов від будинку до кухні по твердій, мов залізо, землі під миготливо заціпенілим нічним небом, на якому лиш через три години почне світати, зачерпнув ротом до самого дна легенів загуслу темряву і ввійшов у кухню, де світилася лампа й пашіла пічка, затуманюючи вікна, а Бун уже снідав за столом, схилився над мискою, майже в миску, і завзято працював зарослими, аж сизими щелепами; обличчя його було так само не знайоме з водою, як шорсткі конячі кудли на голові — з гребінцем. На чверть індіанець, онук жінки з племені чикасо, він при одній нагоді скажено рвався битися своїми важенними кулаками через

саму тільки підозру, що в ньому є краплина небілої крові, а при іншій нагоді — звичайно після чарки — не менш скажено обстоював тими самими кулаками думку, що його батько був чистокровний чикасо, та ще й ватаг, і що навіть його мати лише напівбіла. На зріст він був шість футів і чотири дюйми, розум мав як у дитини, серце — як у коня, а в ґудзиках його цупких очиць на обличчі нічого не було — ані підлості, ані великодушності, ані зіпсуття, ані благородства. Бридкішого обличчя хлопець зроду не бачив. Воно мало такий вигляд, наче хтось узяв волоський горіх, трохи більший від футбольного м'яча, пройшовся по ньому молотом, щоб уподібнити його до людського обличчя, і тоді пофарбував, переважно червоним,— тільки червінь та була не бура, а ясніша, яскрава й рудувата, що він, можливо, почасти завдячував віскі, але більше безжурному вільному життю на лоні природи. Ті зморшки на його обличчі не свідчили про сорок прожитих років (час для Буна був немов чимось таким, як повітря: крізь нього проходиш, і воно не полишає на тобі сліду), то просто були складочки від повсякчасного мруження очей на сонці чи в присмерку плавнів, де бігла дичина, а чи біля табірних вогнищ, де він дрімав холодними осінніми ночами, щоб якомога раніше знов податися на лови. Бун був сміливий і вірний, недбалий і ненадійний; він не мав ніякого фаху чи ремесла, єдиною його вадою була горілка, а єдиною чеснотою — цілковита й беззастережна відданість майорові Де Спейну та Маккаслінові.

— Часом мені здається, що й те, й те — чесноти,— зауважив якось Де Спейн.

— Або й те, й те — вади,— докинув Маккаслін.

Хлопець їв свій сніданок і чув, як під кухнею заворушилися собаки, розбуджені запахом смаженого м'яса, а може, човганням ніг над головою. Він почув, як Лев гавкнув, коротко і владно,— отак доброму мисливцеві досить один раз сказати, і всі зрозуміють, крім дурнів, а табірні собаки, хоч, може, не рівня Левові зростом, силою та й хоробрістю дурнями, проте не були: останнього дурня з-поміж них Старий Бен забив ще торік.

Коли кінчали їсти, надійшов Джім тітки Тенні. Фургон уже стояв готовий. Еш вирішив — хай Джім миє посуд, а Буна з хлопцем він сам одвезе до вузькоколійки, де вони проголосують і сядуть на лісовоз із глибини пущі. Хлопець знав, чому це: Ешеві не первина була під'їдати Буна.

Припікав мороз. Колеса фургона рипіли й стукотіли по замерзлій землі, чисте небо яскріло зорями. Хлопець уже не дрижав, а весь аж тіпався — повільно, розмірено й сильно і чув, як у нього в шлунку ще тепла їжа, збившись грудкою, існує наче окремо від тіла.

— Вранці не буде ловів,— озвався він.— У такий мороз жоден собака сліду не візьме.

— Ну, про Лева так не кажи,— заперечив дядько Еш.— Лев сліду не потребує. Йому ведмедя треба, ось що.— Ноги його були закутані мішками, а сам він з головою загорнувся в ковдру зі своєї постелі на підлозі кухні, і вигляд у нього був несвітський під ясним зоряним небом. — Пусти його в тисячоакрову льодовню, і то він ведмедя гнатиме. І наздожене. А решта собак — байдуже, куди їм до Лева, коли той має ведмедя перед собою!

— Що ти в біса маєш до тих інших собак? — огризнувся Бун.— Теж мені розумник! Ти ж ото хіба дров нарубати, а більше й носа з кухні не показував.

— Нічого я до них не маю,— відказав Еш.— Так само, як і вони до ловів. Оце тільки коли б мені так дбати за своє здоров'я, як ті гончаки дбають.

— Кажи собі що хоч, а таки ловів сьогодні не буде,— твердо заявив Бун.— Майор сказав, що почекають, поки ми з Айком повернемось.

— Але погода сьогодні зміниться. До відлиги йдеться. А на ніч дощ.— Еш засміявся, пирхнув з-під ковдри, в яку так закутався, що й обличчя не було видно.— Ану вйо, муленята! — Він так раптово смикнув віжки, що мули шарпнули рипучий розколиханий фургон вперед на кілька футів, а далі знов побігли звичайним своїм дрібним тюпцем.— Та й чого б це майор мав на тебе чекати? Лев, ось хто йому знадобиться. А про тебе я зроду не чув, щоб ти приволік до табору ведмедя чи яку іншу звірину.

"Ну вже зараз Бун вилає Еша, а то й ударить",— подумав хлопець. Але ні, пронесло, як проносило раніше і проноситиме (він був певен) і далі, хоча чотири роки тому на вулиці в Джефферсоні Бун п'ять разів підряд стрельнув з позиченого пістолета в негра — з таким самим успіхом, як торік восени у Старого Бена.

— Кажу тобі, що він не спустить ані Лева, ані іншого собаки, поки я не повернуся ввечері. Він так обіцяв. Ти он краще мулів підхльосни. Хочеш мене заморозити на смерть?

Коли доїхали до вузькоколійки, розпалили багаття. Трохи пізніше з пущі під ледь порожевілим обрієм вигулькнув поїзд, вантажений колодами, і Бун, піднявши руку, зупинив його. В теплому службовому вагончику хлопець заснув знову, а Бун з кондуктором та гальмівником завели розмову про Лева й Старого Бена,— так, як згодом люди розмовляли про Салівена й Кілрейна, а ще пізніше про Демпсі й Тані[1]. Погойдуючись у такт шарпанню та стукоту безресорного вагончика, хлопець крізь сон чув їхню балачку — про поросят і телят, роздертих Старим Беном, про засіки, ним спустошені, про капкани й пастки, ним понівечені, про те, скільки свинцю під шкурою в цього двопалого ведмедя, що живе в краю, де ведмедів, скалічених у капканах, буває, з півсотні років так і називають: Двопалий, Трипалий чи Кульгавий, і сам тільки Старий Бен (він старший між ведмедів, казав генерал Компсон) сподобився на таке ім'я, яке й людині мати не сором.

До схід сонця прибули в Гоук. Хлопець і Бун вийшли з теплого вагончика у своїй мисливській одежі — в заболочених чоботях і зашмарованому хакі, а Бун ще із сизим від заросту обличчям. Але тут це було нормально. Гоук — то був усього тільки тартак, склад, дві крамниці та поміст, з якого вантажили ліс на бічній колії, і тут усі ходили в чоботях та хакі. Незабаром підійшов мемфіський поїзд. Бун купив у вагоні пляшку пива та три пачки підсмаженої кукурудзи в мелясі, і під Бунове жування хлопець знову заснув.

В Мемфісі, однак, це було ненормально. На тлі високих будинків, бруківки, гарних екіпажів, конок, чоловіків у накрохмалених комірцях та краватках їхні чоботи й хакі здавалися ще простацькішими й бруднішими, Бунова борода — ще нечупарнішою й зарослішою, а обличчя й зовсім таким, що не слід би його з лісу на очі людям показувати, тим паче коли не було поруч майора Де Спейна, Маккасліна чи ще когось, хто міг би заспокоїти сторонніх: "Не бійтеся. Він вас не займе".

Напружено переставляючи ноги, немовби він ступав по намасленому склу, а не по гладенькій підлозі, Бун пройшов через вокзал. Щелепи його весь час невтомно ворушились — він саме виколупував язиком рештки кукурудзи з зубів, а сизувата щетина на обличчі нагадувала ошурки із тільки-но висвердленої рушничної цівки. Проминули перший шинок. Навіть крізь зачинені двері хлопцеві почувся звідти запах тирси й застояний спиртний дух. Бун почав кашляти і кашляв так трохи не цілу хвилину.

— Клята холоднеча,— сказав він.— І де це я застудився?

— Там, на станції,— озвався хлопець.

Бун знову заходився кашляти. Тоді зупинився і глянув на хлопця.

— Де, ти кажеш?

— Не в таборі ж ти застудився і не в поїзді,— знов озвався хлопець.

Бун подивився на нього, кліпаючи очима. Потім перестав кліпати і більше вже не кашляв. Лише сказав неголосно:

— Послухай-но, позич мені долара. У тебе ж є. Якщо він до тебе колись потрапив, то ти його нікуди не дів. Ти не скупий, я не кажу. Просто ти ніколи не думаєш, що от тобі чогось треба. А у мене, як я мав шістнадцять років, долар так швидко танув, що я не встигав і розгледіти, з якого він банку.— І знову неголосно: — Дай мені долара, Айку.

— Ти обіцяв майорові. І Маккаслінові. Ні краплі до табору.

— Гаразд,— погодився Бун, так само неголосно й терпляче.— Але що я на цей один долар — уп'юся хіба? Другого ж ти мені не позичиш.

— А й правда, що ні,— сказав хлопець, теж неголосно — холодна лють його брала, тільки не на Буна, адже пам'ятав він: на стільці в кухні хропе Бун, перед ним годинник, бо Бун має вчасно розбудити хлопця й Маккасліна і одвезти їх за сімнадцять миль до Джефферсона, щоб вони встигли на поїзд у Мемфіс; дикий невиїжджений техаський поні — хлопець випросив у Маккасліна дозволу купити його, і вони з Буном таки й купили цього коня на аукціоні за чотири долари сімдесят п'ять центів, а тоді, ув'язавши його колючим дротом і поставивши поміж двох старих лагідних кобил, таки пригнали додому цього поні, що доти зроду не бачив лущеної кукурудзи і не знав, що то таке,— вона, мабуть, йому здалася купою якихось кузок; потім (хлопцеві було тоді десять років, а Бунові то й усе життя було десять) Бун сказав, що поні тепер сумирний, і йому накинули торбу на голову і з допомогою чотирьох негрів підвели задом до старої двоколки, запрягли, хлопець з Буном сіли, Бун сказав: "Гаразд, хлопці. Пускайте" — і один з негрів (то був Джім тітки Тенні) зірвав торбу й хутко відскочив, і одне колесо вони загубили, зачепившись за стовп у розкритих воротях у ту саму мить, коли Бун

схопив хлопця за барки й вижбурив у канаву над дорогою, через що решту хлопець бачив лише уривками: як друге колесо крізь бічну хвіртку влетіло в подвір'я і вискочило аж на веранду, а уламки двоколки розлітаються вздовж дороги, як Бун, витягтись на животі, хутко зникає у хмарі збитої куряви, все ще з віжками в руках, тоді й віжки луснули, а поні зловили аж за сім миль, і то через два дні, ще в частині хомута і з недоуздком на шиї, немов у якоїсь герцогині з двома разками намиста відразу. Хлопець дав Бунові долар.

— То гаразд,— сказав Бун.— Зайдімо, нащо тобі мерзнути?

— Мені не холодно,— відповів хлопець.

— Вип'єш лимонаду.

— Не хочу я ніякого лимонаду.

Двері за Буном зачинилися. Сонце підбилося вже досить високо. День був ясний, хоч Еш і обіцяв на ніч дощ. Та й потеплішало — завтра могли б і на полювання. Хлопець раптом відчув піднесеність на душі, чиста радість огорнула його, як і першого дня; воно ніколи його не покине, хоч він і постаріє на ловах та гонах, де розкішне, незрівнянне відчуття — смирення й гордощів. Ні, не треба про це думати. А то ноги самі рвуться бігти назад на станцію, просто до колій, до першого поїзда на південь; ні, не треба. На вулиці було людно. Він почав дивитись: здоровезні нормандські коні-биндюги, першерони; чепурні карети, з яких висідають чоловіки у модних пальтах та порожевілі дами в хутрах і входять до вокзалу (адже досі вони відійшли від вокзалу тільки на два будинки). Двадцять років тому хлопців батько, тоді кавалерист, в'їхав до Мемфіса із загоном полковника Сарторіса, що входив до складу війська Форреста[2], тоді верхи Головною вулицею і (як розповідали) заїхав просто у вестибюль готелю "Гейозо", де в шкіряних кріслах сиділи офіцери-янкі, попльовуючи у високі лискучі плювальниці,— і звідти вибрався цілісінький...

Двері позад хлопця розчинилися. Бун рукою витирав рота.

— Тепер гаразд,— заявив він.— Справмо швидше своє діло та заберімся звідси під три чорти!

Вони пішли куди треба, і там їм віскі запакували у валізу. Хлопець так і не помітив, де Бун дістав другу пляшку. Очевидно, у Семса; і коли надвечір доїхали назад до Гоука, вона вже була порожня.

Тим часом поїзд до Гоука мав бути тільки через дві години. Одержавши віскі, вони відразу ж повернули на вокзал, як майор Де Спейн, а потім Маккаслін казали й наказували Бунові і для чого і хлопця приставили до Буна. Першого разу до пляшки Бун приклався в туалеті на вокзалі. Чоловік у форменому кашкеті підійшов до нього сказати, що тут не можна, але глянув на Бунове обличчя і не сказав нічого. Другого разу він наливав собі у склянку під столом у привокзальному ресторані, коли розпорядниця йому нагадала, що це не дозволяється, і він пішов знову до туалету. Бун уже встиг розповісти про Лева й Старого Бена негрові-офіціанту й усім іншим у ресторані, хто ніколи не чув про Лева й чути не хотів. Потім Бунові спав на думку звіринець. Він виявив, що о третій є ще один поїзд до Гоука, а перед тим вони встигнуть побувати у звіринці; з цією думкою він подався в туалет для третього заходу. Повернувшись, Бун оголосив новий план: першим же поїздом вони їдуть до табору, забирають Лева і везуть сюди у звіринець, нехай покаже тутешнім ведмедям, розпещеним на ласощах, чого вони варті.

Проте перший поїзд вони пропустили, хоч і збиралися на нього. Але на той, що о третій, хлопцеві таки пощастило затягти Буна, отже, знов усе було гаразд; Бун уже й до туалету не ходив, прикладався до пляшки просто в проході, безугавно просторікуючи про Лева, і люди, до яких він сікався з балачками, так само, як і той чоловік у кашкеті, боялися сказати йому, що пити тут не можна.

Коли надвечір доїхали до Гоука, Бун спав. Хлопець насилу розбуркав його, а тоді виволік разом з валізою із поїзда і навіть переконав підвечеряти в їдальні при тартаку. Отже, з ним було все гаразд, коли вони упхалися в службовий вагончик вузькоколійного поїзда, що порожнем вертав у ліс, а сонце червоно заходило на захмареному вже небі і земля не збиралася вночі замерзати. Тепер заснув уже хлопець, сидячи за рубіновою від жару грубкою, поки безресорний вагончик стукотів і торохтів, а гальмівник і кондуктор розмовляли з Буном про Лева й Старого Бена, бо вони знали, про що Бун торочить, бо це була їхня околиця.

— Захмарилося, буде відлига,— заявив Бун.— Завтра Лев йому покаже.

Та чи Левові це випадало зробити, чи кому іншому, але ж не Бунові. Він зроду не поцілив нічого більшого від білки, крім хіба негритянки того дня, коли стріляв у негра. Негр був височезний, до нього не було й десяти кроків, але Бун вистрелив аж п'ять разів з пістолета, позиченого у чорного фурмана майора Де Спейна, а той негр мав у руках півторадоларовий пістолет, виписаний по пошті, і був би поклав Буна на місці, якби його пістолет не затнуло, через що він тільки отак "клац-клац-клац-клац-клац" п'ять разів, та й годі, а Бун тим часом вистріляв свої кулі — розбив вітрину, що потім обійшлася Маккаслінові в сорок п'ять доларів, і поранив у ногу негритянку, якій трапилося саме проходити там, за що заплатив уже майор Де Спейн: він і Маккаслін тягли карту, хто має платити за вітрину, а хто за ногу. А ось цього року, першого дня в засідці, перший день у таборі, просто на Буна вихопився олень; хлопець почув стару Бунову магазинну рушницю: "бах-бах-бах-бах-бах", а тоді Бунів голос: "А, чорт, утікає! Переймай його! Переймай!" — і коли дійшов туди, побачив, що від слідів оленя до п'яти порожніх гільз нема і двадцяти кроків відстані.

Цього вечора в табір прибуло п'ятеро гостей із Джефферсона: Баярд Сарторіс із сином, Компсонів син та ще двоє. А наступного ранку хлопець виглянув у вікно, у світанкову сіру мжичку, що її навіщував Еш, і

вони вже були там,— хто стояв, хто сидів навпочіпки під дрібним дощем, з двадцятеро їх, тих, що років десять постачали Старому Бенові кукурудзу, поросят, а то й телят,— у заношених капелюхах, мисливських куртках і комбінезонах, що їх у місті навіть послідущий негр погидував би носити, і тільки гумові чоботи були цілі й міцні; рушниці вони мали старі, обшмугляні, а дехто прийшов і зовсім голіруч. Поки снідали, ще прибуло їх з добрий десяток, верхи й пішки — лісоруби з ділянки за тринадцять миль нижче від табору і робітники з тартака в Гоуку — і єдиною рушницею в них була та, що приніс кондуктор поїзда. Тож коли вирушали того ранку в ліс, майор Де Спейн провадив мало не такий самий великий загін (тільки що не повністю озброєний), як і в останні присмеркові дні шістдесят четвертого та шістдесят п'ятого років. На маленькому подвір'ї всі не вміщалися, дехто зупинився на лісовій дорозі за воротями, де майор уже сидів верхи на своїй кобилі, поки Еш у брудному фартуху зарядить масними набоями та подасть йому карабін, а біля його стремена поважно застиг сизуватий собацюра, стояв так, як кінь, не як собака, втупивши дрімливі топазові очі в нікуди, глухий навіть до гамору гончаків, що їх тримали на поводках Бун та Джім тітки Тенні.

— Сьогодні на Кейті посадовимо Компсона,— заявив майор Де Спейн.— Це він торік пустив йому кров, і якби мул під ним не сполохався...

— Ні,— сказав генерал Компсон.— Я вже застарий гасати лісом на мулах та конях, чи хоч би й на чому. Та й свою нагоду я торік проґавив. Нехай цей хлопець сідає на Кейті.

— Ні, стривайте,— озвався Маккаслін.— Перед Айком ще ціле життя, ще наполюється на ведмедів. Хай хтось інший...

— Ні,— не погодився Компсон.— Я хочу, щоб Айк. Він уже зараз кращий лісовик, ніж ми обидва, а ще років десять — і буде не гірший за Волтера.

Спершу хлопець навіть не повірив, аж поки не почув про це й з уст майора Де Спейна. А за мить він уже сидів на одноокому мулі, котрому не вадив запах свіжої крові, і дивився на того непорушного пса біля Де Спейнового стремена, що здавався у сірому непевному світлі більшим, між теля, більшим, ніж він був насправді,— велика голова, груди мало не такі, як у самого хлопця, під сизуватою шерстю м'язи, які не подадуться і не здригнуться ні від чийого дотику, бо серце, що перегонить до них кров, не любить нікого й нічого, і стоїть він так, як кінь, але водночас і якось інакше: адже кінь —це лиш вага й прудкість, а Лев — це не тільки відвага та все інше, що становить волю й жадання зловити й убити, а ще й витривалість, воля й бажання витривати понад усі межі, поставлені перед плоттю, і все задля того, щоб наздогнати й забити. Тоді собака глянув на хлопця. Ворухнув головою поверх мізерного гавкоту гончаків і глянув на нього тими жовтими очима, що не мали глибини, як і в Буна, що нічого не відбивали, як і в Буна,— ані підлоти, ані великодушності, ані благородства, ані зіпсуття. Вони були просто холодні й дрімливі. Собака кліпнув очима, і хлопець зрозумів, що вони на нього не дивляться й не дивилися, то він тільки голову так повернув.

Цього ранку хлопець відразу почув собак на сліду. Сем із Джімом ще тільки сідлали мула й коня, випряжених з фургона, як Лев уже зник, тож він дивився на самих гончаків, що рвонулись услід, принюхуючись і повискуючи, і скоро теж зникли в лісі. Тоді він, майор, Сем і Джім помчали за ними й почули ярдів за двісті попереду, навіть ближче, з вогкої, підталої пущі цей перший крик, високий, з ноткою майже людського упокорення, знайомого хлопцеві; його підхопила решта собак, і лісовий півморок весь задзвенів від собачого валування. Верхівці мчали далі. Хлопцеві здавалося, наче він бачить їх обох: величезний сизуватий пес жене щодуху, мовчки, а попереду, мов локомотив, пре крізь хащі ведмедище, як ото чотири роки тому крізь смугу вітроламу,— біжить швидше, ніж можна собі уявити, далеко випередивши мулів з їхнім чвалом. Він почув постріл, один. Ліс порідшав, верхівці мчали галопом, ледь чутний гавкіт завмирав удалині перед ними, проминули

стрільця — болотник, витягнена вперед рука, худе лице, роздертий від крику маленький чорний рот з гнилими зубами.

В собачому валуванні забриніло щось нове, і ще ярдів за двісті він їх побачив. Ведмідь обернувся до собак. Лев з розгону наскочив на ведмедя, і той — хлопець бачив — відкинув пса набік, вдерся між собачий вереск, на місці поклав одного гончака, крутнувся й побіг знову. Потім на мисливців ринула злива гончаків. Хлопець чув, як кричали майор і Джім, як ляскав, наче пістолет, Джімів ремінь, що ним він пробував повернути собак уперед. А потім хлопець і Сем Фазерс їхали вже самі. Один з гончаків, проте, лишився з Левом. Він упізнав голос. Той самий молодий нетяма, що й торік був такий, і тепер не змінився. "А може, це і є відвага?" — подумав хлопець.

— По праву руку,— мовив Сем позад нього.— По праву. Треба б завернути його від річки.

Тепер вони опинилися серед заростей в очеретах. Дорогу там він знав не гірш від Сема. З чагарника вони вибралися майже прямо на стежку, що вела через гущавину до голого урвища над річкою. Він почув, як глухо бахнула Волтерова рушниця,— раз, а тоді ще двічі.

— Ні,— сказав Сем.— Чути гончака. Гайда.

Все ще галопуючи, вихопилися вони з вузького безверхого тунелю очеретяних заростей, їхнього шелесту й тріску на голе урвище, під яким видніла жовта річка, тьмава в сіруватому світлі й наче застигла. Тепер і хлопець розчув гончака. Собака спинився. Гавкіт його був писклявий і безтямний, а понад крутим берегом біг Бун, стара рушниця на мотузці з посторонка метлялася й била його в плечі. Він крутнувся, з нестямно перекошеним обличчям підскочив до них і вихопився ззаду на хлопцевого мула.

— Клятий човен! — кричав він.— На тім боці! Він переплив! Лев був надто близько! І малий гончак! Лев так близько, що я не міг стріляти! Давай! — кричав він, стусаючи мула в боки підборами.— Давай уперед!

Вони посунули вниз, послизаючись на підталому крутосхилі, навпростець через верболіз і у воду. Хлопець не відчув ні струсу, ні холоду, опинившись у річці поруч із мулом; він ухопився однією рукою за луку сідла, а другою підніс над водою рушницю. Бун плив по другий бік мула. Сем лишився десь позаду, а потім раптом у воді, в річці, аж закишіло собак. Вони пливли швидше від мулів і вже видиралися на берег, коли мули ще не торкнулися копитами дна. З того берега долетіло гейкання Де Спейна, і, оглянувшись, хлопець побачив, як у воду входить Джім з конем.

Ліс попереду і обважніле від мряки повітря перетворились ураз на суцільне ревище. Воно розкочувалось і лящало, відбивалося від берега ззаду і лящало з новою силою, поки врешті хлопцеві почало здаватися, ніби це в один голос завалували на нього всі гончаки, що їх будь-коли знав цей край. Коли мул виходив з води, Айк перекинув ногу через сідло. Але Бун і не пробував сісти верхи. Він тільки схопився за стремено, як вибиралися на крутий берег, і далі вони майнули через чагарник, і раптом побачили ведмедя на задніх лапах — він сперся спиною до дерева, а круг нього клубочаться з гавкотом гончаки, і Лев уже знову в стрибку.

Цим разом ведмідь не відкинув його додолу. Він обхопив собаку обома лапами, наче в любовному стиску, і вони обидва гупнули на землю. Хлопець сплигнув з мула, одвів курки на рушниці, але нічого не міг розрізнити в мішанині плямистих собачих тіл, аж поки вихопився на видноту ведмідь. Бун щось горлав — хтозна-що; хлопець побачив, як Лев повиснув у ведмедя біля горла, а сам ведмідь, ще не зовсім випроставшись, лапою відкинув гончака футів на п'ять-шість, тоді почав далі випростуватись, випростуватись, наче й кінця тому не буде, нарешті став знову рівно й передніми пазурами вчепився Левові в живіт. Бун шарпнувся вперед. Хлопець помітив, як зблиснуло лезо у нього в

руці, і побачив, як він підбіг до гончаків, через одних перемахнув, інших розіпхав ногами і плигнув просто на ведмедя, верхи, наче на мула, ноги зімкнув у нього на череві, ліва рука у ведмедя під горлом, де вчепився Лев, ніж сполохнув у розмаху й урізався в тіло.

Ніж урізався тільки раз. Якусь мить вони скидалися на скульптурну композицію: ведмідь, Лев, повислий у нього на череві, ліва рука у ведмедя під горлом, де вчепився втопленому ножі. А потім вони звалилися під вагою Бунового тіла, і Бун опинився насподі. Ведмедева спина почала зводитись першою. Бун як стій був уже знову на ведмеді. Ножа він так і не пустив, і хлопець завважив ледь помітний порух його плеча й руки, що крутнула лезом. Тоді ведмідь випростався, піднісши на собі і людину з собакою, обернувся, ступив кілька кроків по-людському, на задніх лапах, до лісу, все ще з людиною та собакою, і гупнувся додолу. Він не зігнувся і не осів. Він упав рівно як був, як падає дерево, і всіх їх трьох — людину, собаку й ведмедя — неначе аж підкинуло пружно з землі.

Хлопець із Джімом кинулися вперед. Бун стояв навколішки біля ведмедя. Ліве Бунове вухо було роздерте, лівий рукав куртки зовсім відірваний, права халява розпорота від коліна до кісточки, ясно-червона кров змішувалася з дрібним дощем і спливала по нозі, по плечі й руці, по щоці, і лице його було вже не запекле, а спокійне й умиротворене. Гуртом вони розціпили Левові щелепи у ведмедя на горлі.

— Легше, хай вам чорті — скрикнув Бун.— Не бачите, в нього всі тельбухи вилізли?

Бун почав скидати куртку. Коли він заговорив до Джіма, голос його звучав спокійно:

— Прижени сюди човна. Він ярдів сто за водою. Я бачив.

Джім підвівся й пішов. Тоді — хлопець не пригадував пізніше, чи то Джім щось вигукнув, а чи він сам собою обернувся,— тоді він побачив, як Джім стоїть, нахилившись, а на витолоченому багниську ницьма лежить Сем Фазерс.

Мул не скидав Сема, хлопець пам'ятав, що Сем сам сплигнув на землю ще до того, як Бун рвонувся бігти. Ніякого сліду від удару абощо на ньому не було, а коли хлопець із Буном повернули його навзнак, очі Семові були розплющені і він щось сказав тією мовою, якою колись розмовляв з Джо Бейкером. Але підвестися Сем не зміг. Джім уже підігнав човна, і чути було, як він перегукувався через річку з Де Спейном. Бун загорнув Лева у свою мисливську куртку й переніс у човен, потім перенесли Сема, повернулися, Джімовою мотузкою прив'язали ведмедя до сідла одноокому мулові, стягли тушу вниз на берег і в човен, а Джіма пустили плисти ззаду з конем та двома мулами. Тільки-но встиг Де Спейн дотягтися рукою до борту, як Бун, ще човен і дна не черкнув, уже вискочив на берег.

Майор Де Спейн глянув на Старого Бена й тихо промовив:

— Здорово.

Він увійшов у воду, нахилився до Сема й торкнув його, Сем глянув на нього і знов сказав щось тією давньою мовою, якою вони розмовляли з Джо Бейкером.

— Ти не знаєш, що з ним?..— запитав майор Де Спейн.

— Не знаю, сер,— відповів хлопець.— Це не мул. І взагалі хто його зна. Коли Бун біг до ведмедя, він уже сплигнув з мула. А потім оглянулись — аж він лежить на землі.

Бун кричав до Джіма, який був ще посеред річки.

— Швидше, хай тобі! Давай сюди мула!

— Навіщо тобі мул? — запитав майор Де Спейн.

Бун навіть не озирнувся до нього.

— Поїду до Гоука по лікаря,— спокійно відповів він, а ясно-червона кров і досі розпливалася під дощем на його спокійному вже обличчі.

— Тобі самому лікаря треба,— сказав Де Спейн.— Краще Джім...

— Достолиха! — Бун обернувся до майора. Обличчя його було ще спокійне, тільки голос звучав на тон вище.— Не бачите, чи що? У нього ж всі тельбухи к бісу вилізли!

— Буне! — промовив майор Де Спейн. Вони втупились один в одного. Бун був на голову вищий від майора; хлопець, і то вже його переріс.

— Мені треба по лікаря,— сказав Бун.— Онде в нього тельбухи...

— Гаразд,— погодився майор Де Спейн.

Джім саме виходив з води. Кінь і той нормальний мул почули запах Старого Бена і почали огинатись та вириватись, тягнучи з собою й Джіма; нарешті він якось таки прив'язав їх угорі на крутому березі й повернувся вниз. Де Спейн відстебнув ремінець компаса від петлиці й дав Джімові.

— Їдь прямо в Гоук,— наказав він.— Привезеш лікаря Крофорда. Скажеш, треба оглянути двох чоловік. Бери мою кобилу. Знайдеш звідси дорогу?

— Знайду, сер,— відповів Джім.

— То гаразд. Їдь.— Де Спейн обернувся до хлопця.— Забереш мулів і коня і поїдеш по фургон. Ми спустимось річкою під Єнотячий міст. Там і зустрінемось. Сам туди доберешся?

— Доберуся, сер,— відповів хлопець.

— То гаразд. Рушай.

Хлопець подався назад по фургон. Аж тепер тільки він збагнув, як далеко вони забралися в погоні. Було вже за полудень, коли він запріг мулів, а коня прив'язав до задка у фургоні. До Єнотячого моста дістався смерком. Човен уже був там. Але ще не встиг він його й побачити, і навіть води ще не побачив, як мусив вискочити з нахиленого набік фургона, з віжками в руках підбігти й схопити сполоханого нормального мула за вуздечку, а тоді за вухо, впертися ногами в землю і так його тримати, поки від берега піднявся Бун. Кінь за цю хвилину встиг перервати мотузку і втекти дорогою до табору. Хлопець із Буном розвернули фургон, випрягли мулів, і того нормального він одвів дорогою ярдів за сто і там прив'язав. Бун тим часом переніс Лева з човна, де Сем Фазерс тепер уже сидів; коли його підвели на ноги, він спромігся насилу вибратись нагору й навіть хотів сам залізти у фургон, тільки Бун не чекав — підхопив його й посадовив на передок. Тоді знову прив'язали Старого Бена до сідла одноокого мула, виволокли на берег, відкинули задок у фургоні, приставили похило дві деревини, затягли по них ведмежу тушу всередину, і хлопець пішов по нормального мула, а Бун силоміць став його запрягати, б'ючи в тверду морду так, що вона аж стугоніла від ударів, поки мул став як треба, все ще тремтячи. І тоді линув дощ, наче це через них він стримувався цілий день.

Повертались до табору крізь цю хвищу, крізь струменисту сліпу темінь, і ще задовго до того, як побачили перші вогники, вже чули звуки ріжка та час від часу постріли, що вказували їм, куди їхати.

Коли минали Семову темну хатину, старий спробував підвестись. Він знову заговорив мовою своїх предків, а тоді виразно сказав:

— Випустіть мене. Випустіть.

— У нього ж там холоднеча,— мовив майор Де Спейн.— Поганяй далі! — гостро кинув він.

Але Сем почав борсатися, силкуючись устати на ноги.

— Випустіть мене, пане,— сказав він.— Пустіть додому.

Отож хлопець зупинив фургон, Бун зліз і зняв Сема на землю. Однак і цього разу Бун не став чекати, щоб Сем ішов сам,—заніс його в хатину, де майор Де Спейн у попелі вогнища знайшов жарину, скрученим папірцем запалив лампу і, коли Бун поклав Сема на ліжко й стяг з нього чоботи, укрив його. Хлопець до хатини не заходив, він стримував мулів, а власне, того нормального, що знову сполохався, бо коли зупинилися, запах Старого Бена приплинув до нього крізь струменисту чорноту повітря,— але він знав, що Семові очі знову, напевне, розплющені і втуплені в далечінь, далі поза цю хатину й поза мисливців, далі поза смерть ведмедя й конання собаки.

Потім фургон знов рушив на протяглі поклики ріжка й постріли, кожен з яких наче зависав у густому струменистому повітрі, аж поки розлягався і прилучався до нього наступний, і до освітленого будинку, яскравих вікон та притихлих облич, що дивились, як увійшов Бун, закривавлений і зовсім спокійний, несучи щось загорнене в свою куртку. Він поклав Лева в закривавленій куртці на свою просмерділу постіль, яка зроду не бачила простирадла і яку навіть Еш, справний у домі, мов жінка, ніколи не міг довести до ладу.

Лікар з тартака в Гоуку вже приїхав. Бун не дав себе оглянути, доки лікар не запорав Лева. Приспати пса хлороформом лікар не наважився

— він просто так уклав йому кишки на місце і зашив живота, поки майор Де Спейн тримав собаку за голову, а Бун за ноги. Пес і не пробував ворухнутись. Він лежав, розплющені жовті очі були втуплені в нікуди, а люди в новому й старому мисливському вбранні входили в задушливу комірчину, просяклу запахом Бунового тіла й одежі, і мовчки дивились.

Потім лікар промив і продезинфікував Бунові обличчя, руку й ногу, перев'язав рани, і всі рушили до Семової хатини; хлопець із ліхтарем попереду, за ним лікар, Маккаслін, майор Де Спейн і генерал Компсон. Джім тітки Тенні уже розпалив вогонь і присів перед ним навпочіпки, куняючи. Сем, як поклав його Бун, а майор Де Спейн закутав укривалами, так і лежав непорушно, проте коли вони всі ввійшли, розплющив очі і став переводити погляд з обличчя на обличчя, аж поки Маккаслін торкнув його за плече і сказав:

— Семе, лікар хоче тебе оглянути.

Тоді він навіть витяг руки з-під укривала й почав шпортатись пальцями біля ґудзиків сорочки, але Маккаслін його стримав:

— Лежи. Ми самі.

Його роздягли. Він лежав нерухомо — майже безволосе, темно-мідяного кольору тіло старої людини, діда, який навіть на одне покоління не відійшов від своїх предків-лісовиків, який не мав дітей, не мав роду чи племені,— лежав, розплющивши очі, але вже не дивлячись ні на кого, а лікар тим часом оглянув його, закутав укривалами, поклав стетоскоп у свою сумку, клацнув замком, і тільки хлопець зрозумів, що Сем теж має померти.

— Перенапруження,— заявив лікар.— Може, шок. У такому віці перепливати взимку річку! Нічого йому не буде. Хай тільки полежить день-два в ліжку. Є тут кому його доглянути?

— Хтось знайдеться,— відказав майор Де Спейн.

Потім повернулися до будинку, туди, де в задушливій комірчині Бун усе ще сидів на сіннику, поклавши руку на лоб Левові, а чоловіки — і ті, хто полював разом з Левом, і ті, хто сьогодні вперше побачив пса,— мовчки заходили, дивились на нього й відходили. Ще згодом настав світанок, і всі вийшли надвір подивитись на Старого Вена: він теж лежав з розплющеними очима, стерті зуби стирчали у вишкіреній пащі, задня лапа скалічена пасткою, під шкурою твердими гудзами випиналися старі кулі (всього п'ятдесят дві — картечини, гвинтівкові кулі й круглі) і під лівою лопаткою ледь помітний поріз від Бунового ножа, що нарешті вкоротив віку ведмедеві. А тоді Еш забемкав важкою ложкою в дно великої миски, скликаючи на сніданок, і вперше, відколи хлопець пам'ятав, собаки їли під кухнею без гавкоту й вовтузні. Чи не тому, що старий ведмідь, навіть мертвий лежачи на подвір'ї, проймав їх таким жахом, перед яким вони самі, без Лева, були безпорадні.

Дощ перестав ще вночі. Пізнього ранку показалося блідувате сонце, швидко випалило туман і хмари, обігріло повітря й землю. Заходилося на ясний безвітряний день, які бувають у Міссісіпі в грудні, щось наче запізнілий відгомін бабиного літа. Лева винесли на веранду перед будинком, на осоння. Така була Бунова воля.

— Хай йому чорт,— заявив Бун,— він же ніколи не любив сидіти в хаті, це я його примусив. Ви знаєте.

Він ломом відірвав мостини під своїм лігвом, щоб Лева перенести разом з усією постіллю, не порушивши його спокою, і собаку поклали на веранді мордою до лісу.

Потім хлопець, лікар, Маккаслін і Де Спейн пішли провідати Сема. Цього разу Сем очей не розплющив і дихав так тихо й спокійно, що майже непомітно було, чи він узагалі дихає. Лікар навіть не діставав стетоскопа і не оглядав Сема.

— З ним усе гаразд,— заявив лікар.— Він навіть не застудився. Просто йому не стало снаги.

— Не стало снаги? — не зрозумів Маккаслін.

— А так. Із старими таке буває. А потім виспиться або хильне добру чарчину й передумає помирати.

Повернулися до будинку в таборі. І тоді почали прибувати люди — заморені жителі болотяних околиць, що ставили капкани на звіра й живилися хініном, єнотами та річковою водою, фермери, що обробляли маленькі латки кукурудзи й бавовника над краєм улоговини і що їхні поля, засіки та хліви спустошував старий ведмідь, лісоруби з недалекої ділянки й робітники з гоукського тартака, городяни з дальших містечок, що їхніх гончаків старий ведмідь пороздирав, їхні капкани та пастки потрощив, а їхній свинець носив під шкурою. Прибували верхи й пішки, приїздили на возах, входили на подвір'я, дивилися на ведмедя, а тоді йшли до веранди перед будинком, де лежав Лев, наповнювали маленьке подвір'я і аж вихлюпувалися з нього, бо врешті зібралася трохи не сотня чоловік — вони стояли й сиділи навпочіпки під теплим дрімотним сонцем і тихо розмовляли про лови, про дичину й про мисливських собак, про гончаків, ведмедів, оленів та людей, які вже відійшли зі світу, а великий сизуватий пес час від часу розплющував очі — не прислухатись до них, а щоб глянути на ліс перед тим як за мить знову їх заплющить, щоб запам'ятати той ліс чи, може, переконатись, що він ще існує... Сконав він, коли сонце стояло на вечірньому прузі.

Того вечора майор Де Спейн наказав згортати табір. Лева віднесли до лісу, тобто Бун відніс сам, закутавши в своє укривало, не дозволивши нікому й торкнутись собаки, так само, як і вчора, поки прийшов лікар. Бун ніс Лева, а за ним ішли хлопець, генерал Компсон, Волтер та інші, мало не півсотні всього, з ліхтарями й запаленими смолоскипами — люди з Гоука і з дальших місць, яким ще треба було поночі вибиратися з улоговини, одним верхи, а іншим, болотникам і траперам, то й пішки до своїх розкиданих у глушині хатин. І щоб яму хтось інший копав, Бун теж

не дозволив,— сам же таки поклав Лева в неї і присипав землею, а генерал Компсон став в узголів'ї могили і при смоляному димному світлі серед зимового віття виголосив прощальне слово, як над людиною.

Потім повернулися в табір. Майор Де Спейн, Маккаслін і Еш тим часом згорнули й позв'язували постелі. Запряжені мули стояли передом до дороги, фургон уже був налаштований і кухонна грубка вихолола. Коли хлопець вбіг у кухню, Де Спейн і Маккаслін саме попоїли, на столі лежали хліб та рештки холодної їжі, і тільки кава була гаряча.

— Це що? — закричав хлопець.— Уже? Я не їду.

— Уже,— відповів Маккаслін.— Сьогодні вирушаємо. Майор хоче повертатись.

— Ні! Я лишуся.

— В понеділок тобі до школи. Ти й так пропустив аж три тижні. До понеділка будеш надолужувати, в чому відстав. З Семом усе гаразд, ти ж чув лікаря. Я залишу з ним Буна й Джіма, поки він оклигає.

Хлопцеві перехопило дух. До кухні входили вже й інші. Він рвучко, майже несамовито оббіг поглядом обличчя. Бун тримав у руці повну ще пляшку. Він нахилив її, вдарив у денце долонею, витяг зубами корок, виплюнув і ковтнув трохи.

— Вертаєш до школи? Гляди ж но! — заявив Бун.— Бо як ні, то так тобі всиплю, що аж держись, чи тобі шістнадцять, а чи й шістдесят. Я не вмовлятиму, як Кас. Бо ким ти в чорта станеш без освіти? Ким би став Кас? Ким би я був, якби ніколи не ходив до школи?

Хлопець знову глянув на Маккасліна. Він дихав усе коротше й частіше, наче в кухні не вистачало на всіх повітря.

— Сьогодні тільки четвер. Я повернуся додому в неділю ввечері, візьму одного з цих коней. Навіть удень. За вечір і за ніч я піджену, в чому відстав.— У прохальному тоні хлопця не чулося вже й розпачу.

— Я сказав тобі: ні,— відповів Маккаслін.— Сідай вечеряй. Зараз виїжджа...

[1] Салівен і Кілрейн (кінець XIX століття), Демпсі й Тані (20-ті роки XX століття) — відомі американські боксери-суперники.

[2] Форрест Н. Б. (1821–1877) — американський генерал, оборонець Конфедерації.

— Стривай, Касе,— втрутився генерал Компсон. Хлопець не помітив, коли генерал підійшов,— тільки відчув, як той поклав руку йому на плече.— В чому річ, голубе? — спитав він.

— Мені треба лишитись,— заявив хлопець.— Треба.

— Гаразд,— відказав Компсон.— Можеш лишитись. Якщо через один зайвий тиждень тобі доведеться потім тяжко впрівати, щоб уторопати, що там хтось за гроші натоптав у книжку, то краще й зовсім кинути таку науку. А ти помовч, Касе,—обернувся він до Маккасліна, хоч той і не озивався.— Ти, одною ногою застрявши у фермі, а другою в банку, і на макове зерня не розумієш тієї давньої мудрості, що розкрилася перед Айком, що існувала ще перед тим, як ви, чортові Сарторіси й Едмондси, понапридумували різних ферм та банків, аби тільки оминути те, про що цей хлопець знав зроду і, може, теж його боявся, але не став боягузом, коли за десять миль пішов по компасу, бо хотів побачити ведмедя, якого ніхто з нас не зміг побачити так зблизька, щоб його вцілити, і побачив його, і прийшов поночі назад десять миль, маючи самий лише компас... Може, це знання важливіше за всі ті ваші ферми та банки!.. То ти, Айку, певно, так і не скажеш, у чому річ?

Але він таки не міг сказати, тільки й видушив із себе:

— Мені треба.

— Ну то гаразд,— мовив Компсон.— Харчів тут вистачить. І ти повернешся додому в неділю, як і обіцяв Маккаслінові? Не ввечері, а вдень?

— Так, сер,— відповів хлопець.

— Гаразд,—мовив Компсон.— Сідайте вечеряти, хлопці,— додав він. — Бо вже пора й рушати. Поки доїдемо, буде мороз.

Повечеряли. Фургон уже був налаштований і готовий до від'їзду, залишалося тільки сісти. Бун мав довезти їх до путівця, до стайні фермера, в якого зоставили бричку. Він стояв біля фургона, на тлі неба проступала височезна постать з пляшкою, прикладеною до уст, з чалмою на голові, як у мусульманина. Потім він пошпурив порожню пляшку просто від рота — вона полетіла перекидьма, зблискуючи в блідому світлі зір.

— Хто їде — залазь у фургон! — скомандував Бун.— А хто ні — паняй з дороги.

Посідали, хто мав їхати. Бун вибрався на передок поруч з генералом Компсоном, і фургон рушив у темряву, поволі розпливаючись у ній, аж поки, врешті, й саму рухливу пляму поглинула ніч. Але хлопець ще довго чув, як розмірено поскрипує дерев'яна снасть воза, що перевалювався з колії на колію. А Буна він чув і тоді, коли фургона вже зовсім не стало чути. Бун співав — хрипко, без усякої мелодії, зате на все горло.

Це було в четвер. А в суботу вранці Джім тітки Тенні виїхав з табору верхи на Маккасліновому мисливському коні, який уже шість років не

покидав пущі, і надвечір змилений кінь домчав його до воріт і до комори на плантації, де Маккаслін саме видавав харчі орендарям та робітникам на наступний тиждень, і цього разу Маккаслін, щоб не гайнувати часу на чекання, поки запряжуть бричку Де Спейна, взяв свою власну й погнав до Джефферсона, а Джім заснув собі на задньому сидінні. В місті довелося почекати лише, поки майор перевзує чоботи і надягне верхню куртку, тоді за ніч вони покрили в темряві тридцять миль і вдосвіта у неділю були вже в таборі, де пересіли на свіжих кобилу й мула, а коли сонце сходило, виїхали з густих хащів до невисокого пагорка, на якому був похований Лев. На розворушеній землі ще видніли сліди Бунового заступа, а за нею підносився на чотирьох палях поміст із недавно зрубаного молодняка, і на помості лежало щось довгасте, загорнене в укривало. Бун із хлопцем сиділи навпочіпки між помостом та могилою собаки; аж раптом Бун — перев'язки вже нема, здерта, і в сонячному промінні довгі струпи від пазурів Старого Бена нагадують застиглу чорну смолу — схопився на ноги й кинувся до прибулих, держачи напереваги свою стару рушницю, з якої він зроду нікого не поцілив,— але Маккаслін встиг уже сплигнути з мула, обидві ноги вирвав із стремен, став на землю, ще до того, як мул зупинився, і рушив до Буна.

— Стій на місці! — закричав Бун.— Не підпущу до нього! Стій, Маккасліне!

Маккаслін не сповільнював ходи — він ступав швидко, однак не гарячково.

— Касе! — гукнув майор Де Спейн. А тоді: — Буне! Чуєш, Буне! — і вже він теж сплигнув на землю, хлопець хутко звівся на ноги, а Маккаслін підходив ближче, ішов не швидко, але твердо, підійшов до могили, простяг руку — твердо й хутко, проте не хапливо,— узяв Бунову рушницю за середину цівки, і обидва втупились один в одного через Левову могилу, кожен рукою тримаючи ту саму рушницю, Бун майже на голову вищий від Маккасліна, Бунове лице втомлене й непогамовне, приголомшене й відчайдушне під чорними струпами від звірових пазурів; і врешті Бун став дихати важко й натужно, мовби в цьому лісі, в

усій цій пущі не стало повітря для них усіх, для них двох і навіть для нього одного.

— Пусти, Буне,— сказав Маккаслін.

— Ти, клятий недоростку!..— прохрипів Бун.— Ти не знаєш, що я можу вирвати її в тебе? І, мов ту чортову краватку, зав'язати тобі на шиї?

— Знаю,— відказав Маккаслін.— Пусти, Буне.

— Він так хотів. Він сказав нам. Сказав, як це зробити. І щоб я так живий був, коли дозволю його зайняти! Як він сказав, так ми й зробили, і відтоді я сиджу тут, стережу від диких кішок та всякої погані, і щоб я так живий був...

І вже тільки у Маккасліна в руці була рушниця, нахилена навкіс,— він викинув набої з магазина так швидко, що не встиг ще перший упасти на землю, як за ним полетів навздогінці останній, п'ятий. Усе не відводячи очей від Буна, Маккаслін пошпурив рушницю позад себе.

— Ти вбив його, Буне?

Тоді Бун ворухнувся. Він обернувсь і ступнув так, наче досі був п'яний, а тепер став ще й сліпий,— одну руку простяг уперед і рушив навпомацки до великого дерева поблизу, але не встиг дійти, як ноги йому наче відмовили, і він хитнувся, мало не падаючи, до дерева, обхопив руками стовбур, обернувся, вперся в прикорень спиною і так застиг, безтямне й зморене обличчя його в струпах, груди дихають важко й надсадно, а Маккаслін підступає ближче й ближче, усе не спускаючи з нього очей.

— Ти вбив його, Буне? — повторив він.

— Ні! — закричав Бун.— Ні!

— Скажи правду,— напосідав Маккаслін.— Я б сам так зробив, якби він мене попрохав.

Тоді хлопець ворухнувся. Він підбіг до них, став між ними, лицем до Маккасліна, і відчув, як сльози наче потом бризнули й висипали йому з усього обличчя, і не з самих тільки очей.

— Облиш його! — закричав він.— К бісу! Облиш його!

IV

тоді йому минув двадцять один рік. Тож він міг уже це сказати, коли вони вдвох з його родичем Маккасліном стали один перед одним не супроти пущі, а супроти освоєної землі, яку старий Керазерс Маккаслін, його дід, купив за гроші білих людей у дикунів, чиї предки полювали на ній без рушниць, освоїв її і довів до ладу, чи то, може, йому здалося, що він освоїв її й довів до ладу, оскільки людські істоти, яких він тримав у рабстві і над життям та смертю яких панував, вирубали ліс на ній і в поті чола розпушили поверхню її на глибину десь так з чотирнадцять дюймів, щоб виростити щось таке, чого раніше там не росло і що можна було б перетворити знову на гроші, які він мусив викласти за ту землю, сподіваючись таким чином придбати її собі у власність, а потім і утримати, до того ж і з певним зиском; саме в такому дусі старий Керазерс Маккаслін намагався виховувати своїх дітей, нащадків і спадкоємців, прищеплюючи їм думку про те, що він на законних підставах володіє і заповідає цю землю,— той дужий і безжальний чоловік не соромився свого власного марнолюбства, й пихи, й сили, і зневаги до всіх своїх потомних; такі самі ілюзії мав і майор Де Спейн, коли гадав, що володіє своїм окрайцем пущі, більшої і давнішої за будь-який писаний документ; такі самі ілюзії мав і старий Сатпен, від якого майор Де Спейн набув свій окраєць землі за гроші; таким самим ілюзіям піддався у свою чергу й Ікемотубе, ватаг племені чикасо, що продав Томасові Сатпену за гроші, ром чи щось там інше частину пущі, хоч кожен з них трьох добре знав, що ані бодай клаптик пущі не належить нікому, отож його й не можна ні зректися, ні продати

вони стояли один перед одним не супроти пущі, а супроти землі, і не тому, що він, хлопець, жадав її, прагнув, а тому, що він її зрікався, і діялося це, як і слід було сподіватись, у плантаційній коморі, що становила якщо й не серце, то, в усякому разі, сонячне сплетіння тієї землі, яку він відкидав і якої зрікався, в прямокутній дерев'яній будівлі з кружганком, що приплескуватою осторогою стриміла над полями, і досі не випускаючи робочий люд цих полів з неволі, байдуже, що вже минув рік 1865-ий, і вся була обліплена рекламами тютюну, різних ліків, та бальзамів, та мікстур, які виробляли й продавали білі задля того, щоб просвітлити шкіру й випрямити волосся неграм і зробити їх більш подібними до тієї раси, яка два сторіччя тримала їх у рабстві і від якої ще й через ціле сторіччя, незважаючи на криваву Громадянську війну, вони не зможуть остаточно визволитись

вони вдвох з Маккасліном були серед неубутніх запахів сиру, і солонини, і гасу, й збруї, в оточенні поличок, закладених коробками тютюну, комбінезонами, ліками в пляшках, нитками, цвяхами, шурупами, більшими й меншими барильцями з питльованки і разовим борошном, з мелясою, у приміщенні, де на стінах висіли на гачках посторонки до плугів, хомути, різне мотуззя, де над столом була полиця з гросбухами, що в них Маккаслін занотовував повільний витік харчів, краму й реманенту, які щоосені поверталися у вигляді бавовни, зібраної, очищеної і проданої (дві ниточки такі ж тендітні, як правда, і невловні, як екватори, хоч водночас міцні, як линва, бо спроможні були довічно припинати до землі тих людей, які в поті чола вирощували бавовник), і з іще давнішими гросбухами, недоладними й старосвітськими розміром та формою, на пожовклих сторінках яких вибляклим уже письмом хлопців батько Тіофілес та його дядько Емодіес протягом двох десятиріч перед Громадянською війною занотонували відпускні — бодай тільки формальні — рабам Керазерса Маккасліна.

— Зрікаєшся,— сказав Маккаслін.— Зрікаєшся. Ти, прямий нащадок того, кому трапилась нагода, і він скористався нею, купив цю землю, взяв її, дістав, байдуже як саме, утримав її, щоб передати у спадок, байдуже як саме, одержав на підставі давнього надання, першого

документу із тих часів, коли вона була пущею, з дикими звірами й ще дикішими людьми, і розчистив її, перетворив на щось таке, що можна було заповісти своїм дітям, на щось варте заповідання нащадкам задля полегкості їм, і забезпечення, і гордощів, і щоб увічнилось його ім'я й здобутки. Ти, не тільки прямий нащадок його, але й єдиний по чоловічій лінії, єдиний його онук, бо ж я тільки правнук старого Керазерса, та й то по жіночій лінії, адже навіть це моє ім'я, Маккаслін, дано мені лише з чемності й мовчазної згоди, лише тому, що моя бабця страшенно пишалася здобутками тієї людини, спадку й пам'ятки по якій, як тобі здається, ти можеш зректися!

і він на те:

— Я не можу зректися цієї землі. Вона ніколи не була моєю, щоб я міг її зрікатись. Вона ніколи не належала батькові й дядькові Кумпану, щоб вони заповіли її мені й дали змогу зректися, і так само не належала дідові, щоб через успадкування дійшла до мене задля зрікання, і не належала старому Ікемотубе, щоб він продав її дідові і щоб у кінці випала мені змога її зрікатись. Вона ніколи не належала предкам Ікемотубе, і він не міг дістати її в спадок, щоб продати дідові чи й будь-кому, бо в ту мить, коли Ікемотубе відкрив, збагнув, що він може продати її за гроші, в ту ж мить вона навік-віків перестала йому належати, і йому, і його предкам, і нащадкам, отож той, хто купив її, не купив нічого.

— Не купив нічого?

і він тоді:

— Не купив нічого. Бо Господь повів у святому письмі, як Він сотворив землю, як зробив її, і подивився на неї, і сказав, що непогано вийшло, і тоді Він сотворив людину. Спершу сотворив землю і заселив її німими створіннями, і вже потім сотворив людину, щоб була Його надзорцем на землі, і від Його імені правила землею і всім живим на ній,

але не так, щоб забрати її для себе самої та для своїх нащадків з покоління в покоління, не так, щоб пошматувати землю на довгасті та квадратові ділянки й присвоїти собі непорушне право повік володіти ними, а щоб зберегти землю неподільною і незайманою, як спільне володіння сукупної людської громади. А натомість Він жадав від людей тільки милосердя, і покори, і терпіння, і витривалості, і поту на чолі, коли людина в праці добуває свій хліб насущний. І я знаю, що ти зараз скажеш,— додав хлопець.— Що дід усе-таки...

і Маккаслін тоді:

— ...Усе-таки володів нею. І він не перший. Не єдиний і не перший відколи, як твердить твій авторитет, людину було вигнано з раю. І навіть не другий і далеко не єдиний, коли глянути ген назад на марудну й неприваблиу історію богообраного народу від коліна Авраамового, і синів тих, які позбавили маєтностей Авраама, і на ті п'ятсот років, протягом яких половина всього відомого світу з усім, що на ньому, становила майно одного міста — так само, як ця плантація з усім живим на ній за часів твого діда становила майно, зафіксоване у цих от гросбухах, незаперечну належність цієї плантаційної комори і на подальших тисячу років, коли люди билися за рештки того зруйнованого міста, аж урешті й руїн від нього не зосталося, і люди у безплідному присмерку старого світу чубилися за обгризені кістки, аж доки якесь випадкове яйце не відкрило перед ними існування нової півкулі. Тож коли хочеш знати, незважаючи ні на що і всупереч всьому старий Керазерс таки володів нею. Купив її, дістав — то вже байдуже як, утримав її, зберіг, байдуже як, і лишив у спадок, бо інакше як би ти міг оце зрікатись її й відкидати? Зберігав її й утримував цілих п'ятдесят років, щоб ти тепер мав змогу її зректись, і Він — цей найвищий суддя, цей будівничий, цей арбітр — поблажливо простив йому... чи, може, ні? Він же дивився згори й бачив — чи, може, й не дивився? А може, Він взагалі знехтував його — бачив, але не міг нічого зробити, чи, може, й не бачив; чи то бачив, але не хотів нічого зробити, не хотів бачити... Криводумний, безсилий чи сліпий. То який же саме?

і хлопець тоді:

— Ні, Він карав.

і Маккаслін:

— Як так?

і хлопець:

— Він карав. Він не безсилий. І не поблажливий, і не сліпий. Він усе бачив. Коли хочеш знати, то Він же вигнав з раю. Вигнав з землі обіцяної і позбавив власності тих, які позбавляли власності своїх попередників, а панів з римських лазень, що п'ятсот років вела розгульне життя, позбавили власності дикуни з північних лісів, які потім тисячу років пожирали ті награбовані колись давніше у них самих маєтності, щоб далі, у безплідному присмерку, як ти сказав, чубитися над обгризеними кістками старого світу і блюзнити його ім'ям, аж поки Він за допомогою звичайного яйця відкрив для них новий світ, де міг би постати новий народ, сповнений покори, милосердя й терпіння, де люди були б горді одні одними. І якщо дід, незважаючи ні на що і всупереч усьому таки володів цією землею, то Він дозволив це, не безсилий, і не поблажливий, і не сліпий — ні, Він так урядив і стежив, що з цього вийде. Він бачив, що ця земля ще тоді була проклята, коли володіли нею Ікемотубе, і старий Ісетібега, батько Ікемотубе, і предки старого Ісетібеги, і що ця земля іще до того, як перший білий заволодів нею, була вже заражена тим, що дід і подібні до нього предки дідові привезли з собою в цей новий край, до якого Він пустив їх з жалю та доброти, сподіваючись, що вони засвідчать своє милосердя, покору, терпіння й витривалість, була загиджена зіпсутістю старого світу з безплідним його присмерком так, наче вітрила їхніх суден надимав заразним духом вітер зі старого світу...

і тоді Маккаслін:

— Так...

— ...і не було надії для цієї землі, допоки тримали її в своїй непорушній обладі від батька до сина Ікемотубе та його нащадки. Може, Він бачив, що тільки усунувши на якийсь час плем'я Ікемотубе й замінивши його іншим племенем спроможеться Він досягти своєї мети. Може, він уже тоді знав, яким покаже себе те інше плем'я, може, то було більше ніж справедливість, що тільки плем'я білих мав Він напохваті і що саме білі мали накликати на себе це прокляття білої людини, і, може, то було щось більше ніж помста, коли...

і тоді Маккаслін:

— Так...

— ...коли Він, щоб знищити зло, вдався до саме того племені, яке те зло принесло, як от лікарі гарячкою поборюють гарячку, отрутою забивають отруту. Може, Він з усіх, що мав перед собою, вибрав саме діда. Може, Він знав, що сам дід ще не стане в пригоді для його мети, оскільки народився надто рано, але що він матиме нащадків, тобто законних нащадків; може, Він передбачив, якими будуть ті нащадки, і, може, уже бачив у дідові зародок трьох майбутніх поколінь, потрібних для того, щоб бодай декотрі з упосліджених дістали волю...

і тоді Маккаслін:

— Сини Хама. Ти, що посилаєшся на святе письмо: сини Хама.

і хлопець:

— У письмі є слова, які Він сказав, і є слова, які тільки приписують йому. І я знаю, що ти зараз скажеш: якщо для мене щось одне є правдою, а для тебе щось інше, то як же ми виберемо з них двох справжню правду? А воно й не треба вибирати. Серце знає одразу. Він

казав так писати святе письмо, щоб, читаючи його, не треба було вибирати й перебирати, а щоб читалося його серцем, і не для мудреців сього світу, бо вони, може, й не потребують його читати або, може, й серця вже не мають, а для приречених і упосліджених, які читають лише серцем, бо інакше й не вміють. Адже ті люди, що писали Його волею святе письмо, свідчили правду, а правда тільки одна, і вона обіймає все, що стосується серця.

і тоді Маккаслін:

— Отож ті, котрі переписували з його волі святе письмо, часом були брехунами.

і хлопець:

— Були. Бо вони люди. Вони намагалися списати правду серця з тієї складності, що врядує серцем, і то так, щоб це дійшло до всіх складних і заклопотаних сердець, які житимуть і після них. Що вони намагалися сказати, що Він хотів, щоб було сказано,— те було занадто просте. Ті, для кого вони переписували Його слова, не пойняли б їм віри. Все це треба було викласти повсякденними виразами, знайомими для них і зрозумілими,— зрозумілими не тільки для тих, хто слухав, а й для тих, що мали це переказувати, бо якщо навіть ті, які були так близько Нього, що з усіх живих мовців саме вони були вибрані, щоб переписати й нести далі Його слова, якщо навіть вони могли збагнути правду тільки вираженою через складність пристрасті, й хтивості, й ненависті, й страху, владущими над серцем, то яку довгу зворотню відстань до правди мусять подолати ті, до кого правда доходить лише у переказі?

і тоді Маккаслін:

— Я міг би відповісти, коли вже ти, спираючись на той самий текст, узявся доводити свій погляд і заперечувати мій, що я не знаю. Але я не скажу цього, бо ти вже й сам відповів собі: тут взагалі ніякої відстані

немає, коли, як ти кажеш, серце саме знає правду, це несхибне й неомильне серце. І, мабуть, ти таки маєш рацію, хоч ти й налічив три покоління від старого Керазерса до себе, коли насправді їх не було трьох. Навіть повних двох не було. Дядько Ферт і дядько Кумпан. І вони не перші і не єдині. Протягом неповних двох поколінь, а то й менше, ніж одного покоління, знайшлося з тисячу й інших Фертів і Кумпанів, які чинили так само у цьому краю, що, як ти кажеш, Бог сотворив його, а людина прокляла й споганила. Я вже й не згадую про рік 1865-й.

і хлопець:

— Справді. Не тільки батько й дядько Кумпан, а й багато інших таких, як вони.

і навіть не глянув у той бік, де полиця над столом, так само, як і Маккаслін туди не глянув. Та вони й не потребували цього. Для хлопця то було так, наче ті гросбухи в пошрамованих і порепаних шкіряних палітурках самі собою одна за одною спускаються і розгортаються на столі чи на якійсь апокрифічній лаві, чи навіть на олтарі, чи то, може, перед самим троном господнім, щоб уседержитель востаннє перечитав їх, зважив і продумав, перше ніж пожовклі сторінки з поруділим вицвілим чорнилом, на яких зафіксовано велику кривду й сяку-таку окрушину добра, спробу залагодити ту кривду, обернуться у правічний загальний тлін

пожовклі сторінки, набазграні побляклим чорнилом спершу рукою його діда, потім його батька й дядька, які жили неодружені до п'ятдесяти, а далі й до шістдесяти років,— один, що вів плантацію і все господарство, і другий, що порав хатню роботу, й готував їсти, і не облишив цього й тоді, коли брат-близнюк одружився й коли сам хлопець прийшов на світ

тих двоє братів, які зразу ж після похорону батька перебралися з величезної в задумі, схожої на клуню споруди, що її він так і не встиг

докінчити, до однокімнатної хатини з колод, яку вдвох самі для себе збудували, й доліпили до неї ще кілька кімнатинок, вже коли жили там, не дозволяючи нікому з рабів хоча б торкнутися якої деревини, хіба що треба було перенести затяжку для них двох колоду, а всіх рабів оселили в тому особняку, де ще деякі віконні отвори були або забиті дошками, або затулені ведмежими й оленячими шкурами, і щовечора той брат, що доглядав за плантацією, збирав у гурт свою негритянську команду, немов старший сержант роту, а потім усіх їх, чоловіків, жінок і дітей, без ніяких запитань, протестів чи ухилянь безоглядно заводив до здоровенної недоладної споруди, полишеної в майже ембріональній стадії, так, наче навіть сам старий Керазерс Маккаслін застиг вражено, коли побачив, якого реального втілення набула його безмежна пиха,— він перевіряв їх по пам'яті, запускав усередину і довгим, як ніж розчиняти рибу, вручну викутим цвяхом, спеціально задля цієї мети причепленим на ремінці при одвірку, замикав парадні двері, хоч половина вікон будинку зяяла отвором, а з чорного ходу двері були навіть і не навішені, через що незабаром на всю округу поширилась така собі бувальщина, знана ще й за п'ятдесят літ, коли хлопець уже достатньо виріс, щоб її почути й запам'ятати,— про те, як цілими ночами Маккаслінові раби, уникаючи освітлених місяцем доріг та кінної поліції, снували по гостинах на сусідніх плантаціях, та про мовчазну джентльменську угоду між двома білими і двома-трьома десятками чорних, що після того, як увечері білий перерахує їх та встромить за ними саморобного цвяха у парадні двері, ні він, ні його брат не підуть перевіряти, що там діється біля чорного ходу,— при умові, що всі негри будуть наявні за парадними дверима, коли вранці той самий білий знову витягне цвяха

ті близнюки, що навіть їхні почерки неможливо було розрізнити,— хіба порівнявши, та й то, коли обидва зразки на тій самій сторінці (що таки часто траплялося, оскільки їм начебто не вистачало самого усного спілкування, а ще треба було й на день у день списуваних далі сторінках залагоджувати між собою ті неминучі справи, які в 1830-ті й 40-ві роки обговорювалися в усій величезній пущі північного Міссісіпі і яких і вони двоє не могли уникнути),— почерк у близнюків був такий, як

у цілком нормального десятирічного хлопчака, навіть з погляду правопису, з тією тільки різницею, що у них він не поліпшувався з бігом часу, коли поступово одне за одним з'являлися на сторінках імена все нових і нових рабів, яких Керазерс Маккаслін успадкував або придбав,— Роскес, і Феба, і Тукідес, і Юніс, і їхні нащадки, і Сем Фазерс із матір'ю, що на них Керазерс Маккаслін обміняв нечистопородного мерина у старого Ікемотубе, ватага чикасо, в якого він раніше придбав також землю, а далі йшли Тенні Бічем, що її один з близнюків, Емодіес, виграв у сусіди в покер, і дивоглядія на ім'я Персівал Браунлі, що його другий близнюк, Тіофілес, купив — навіщо, ані йому самому, ані його братові не було звісно — у Бедфорда Форреста ще коли той був работоргівцем, а не генералом (усе це містилося на одній сторінці, невеликій, яка охоплювала менше року, а вірніше навіть неповних сім місяців, і розпочиналося записом хлопцевого батька, що хлопець уже міг розрізнити:

Персівал Бравнлі 26 р. писар і рахівник куплений у Н. Б. Фореста у Колд-Вота 3 бер 1856 за 265 долярів

і нижче тією самою рукою:

5 бер 1856 ніякий рахівник зовсім не вміє читать. Може писати своє ім'я але я й так вже це записав Каже вміє орати але щось воно не схоже. посланий на поле сьодні 5 бер 1856

і тією самою рукою:

6 бер 1856 і орати не вміє Каже збирається стати проповідником то може вміє худобу поганять до водопою

а далі іншою рукою — хлопець тепер уже розпізнавав, що це дядькове письмо, коли бачив обидва почерки поряд на одній сторінці:

23-го бер 1856 Не вміє і цього робити Тільки одну худобину за раз Здихайся його

тоді знов першою рукою:

24 бер 1856 Та хто в чорта його купить

і другою:

19-го квіт 1856 Ніхто Ти пошився в дурня на ринку в Колд-Вота два місяці тому Я не казав продати Відпусти його на волю

і першою:

22 квіт 1856 Я стягну з нього

і другою:

13-го черв 1856 Як По 1 дол. за рік це 265 дол. на 265 років Хто підпише йому відпускну

і знову першою:

1 жовт 1856 Мулиця жозефіна зламала ногу і застрелена Кбісу стійло кбісу чорнюка кбісу все 100 долярів

і далі тією самою рукою:

2 жовт 1856 Відпущений на волю винен Маккаслінові і Маккаслінові 265 долярів

потім знову другою:

3-го жовт Винен Тіофілесові Маккасліну чорнюк 265 дол. За мулицю 100 дол. Разом 365 Він ще не забрався Батька б сюди

і першою:

3 жовт 1856 Сучий син не хоче йти Щоб тут батько зробив

і другою:

29-го жовт 1856 Перейменував його

і першою:

31 жовт 1856 Як перейменував

і другою:

Різдво 1856 Язикобрех

),— всі ті імена набирали реальності, ба навіть якогось примарного життя зі своїми пристрастями й складнощами в міру того, як заповнювалися сторінка за сторінкою і збігали рік за роком; все тут було, не тільки звичайна й прощенна кривда і забарне її відшкодування, але й ті людські трагедії, які ніяк не можна простити й нічим не можна відшкодувати,— записані на іншій сторінці і в іншому гросбуху рукою, що її хлопець уже з першого погляду розпізнав як батькову:

Батько помер Лусьес Квінтес Керазерс Маккаслін, народився Кароліна 1772 помер Міссісіпі 1837 Помер і похован 27 червня 1837

Роскес вихований дідом у Кароліні не знаю скільки років. Відпущений 27 черв 1837 Не схотів відійти. Помер і похован 12 січ 1841

Фібі Роскесова жінка. Куплена дідом у Кароліні Каже що їй пятдесят Відпущена 27 черв 1837 Не схотіла відійти. Померла і похована 1 серп 1849 Тукідес син Роскеса і Фібі народився в Кароліні 1779. Відмовився 10 акрів землі за батьковим заповітом 28 черв 1837 Відмовився 200 доларів готівки від Е. і Т. Маккаслінів 28 черв 1837 Хоче залишитись і відробити

і нижче й на подальших п'ятьох сторінках, що охоплювали майже стільки ж років, день у денне повільне наростання цифр — платні, визначеної Тукідесові, і вартості їжі й одягу — тієї меляси, й м'яса, й борошна, і дешевих міцних сорочок, і штанів, і черевиків і коли-не-коли плаща проти дощу чи холоду — відлічуваних від заробленої ним суми, яка поволі, але неухильно більшала (аж здавалося хлопцеві, що він навіч бачить, як цей негр,— раб, що його власник тим самим актом, який дав йому волю, і уярмив повік,— як цей негр входить у плантаційну комору і питає, може, вже сина колишнього свого власника, чи не можна побачити ту його сторінку в гросбуху, якої він навіть і не вчитає, і навіть не просить, щоб білий прочитав йому,— ці слова він усе одно мусив би сприйняти на віру, бо ж ніяким богом не зміг би їх перевірити,— як стоїть його рахунок, скільки ще часу має минути, коли він уже зможе відійти безповоротно, хоч би це було тільки за сімнадцять миль до Джефферсона), і, як підсумок усього, двочастинний запис:

3 лист 1841 готівкою Тукідесові Маккасліну 200 доларів Заснував кузню в Дж. Груд 1841 Помер і похован у Дж. 17 лют 1854.

Юніс куплена батьком у Новому Орлеані 1807 за 650 доларів. Віддана за жінку Тукідесові 1809 Потонула в річці на різдво 1832

і поряд іншою рукою, це хлопець уперше чітко розрізнив запис дядька, цього куховара й доморядника, що навіть на пам'яті Маккасліна, котрий бачив його й хлопцевого батька ще за шістнадцять років до народження хлопця, день крізь день висиджував у кріслі-гойдалці перед вогнем, на якому готував їсти:

21-го червня 1833 Вона сама втопилася

і знову першою рукою:

23 черв 1833 Та хто в чорта коли чув щоб чорнюк сам топився

і знову другою рукою без поспіху, але рішуче — запис абсолютно такий самий, як і попередній, аж хтось би подумав, що відштемпельований, якби не інша дата:

13-го серп 1833 Вона сама втопилася

і хлопець подумав: "Але чому? Чому?" Тоді йому було шістнадцять років. Він уже не вперше сидів сам-один у плантаційній коморі і не вперше знімав з полиці над столом старі гросбухи, що стояли там весь час, скільки він пам'ятав. Ще малям і навіть потім, мавши вже дев'ять, і десять, і одинадцять років і вже навчившись читати, він не раз підводив погляд до пошрамованих і порепаних корінців і палітурок, але не відчував особливої охоти розгорнути ті гросбухи, і хоч він мав намір колись проглянути їх, оскільки розумів, що там може знайти якісь хронологічні дані, якісь записи, нехай і нудні, певно, а все-таки зрозуміліші, ніж в інших джерелах, не тільки про найближчих своїх кревних, а й про дальших родичів, і білих, і чорних, бо ж чорні так само належали до його роду, як і білі предки, і про землю, яку всі вони мали для спільного вжитку, з якої вони годувалися, і на якій жили, і яку й надалі матимуть для спільного вжитку безвідносно до кольору шкіри і юридичних прав власності, але відкладав те на якийсь вільний день, коли вже буде старий і, може, навіть трохи охолоне, а вміст старих гросбухів за всі ці роки застигне в непорушності, стане докінченим, незмінним і нешкідливим. Потім йому сповнилося шістнадцять років. І він знав, що знайде там, ще до того, як знайшов. Після півночі, коли Маккаслін уже спав, він узяв з його кімнати ключ від комори, пішов туди, замкнувся зсередини і при світлі забутого ліхтаря, що знов зачадів серед затхлої мертвотності крижаної холоднечі, схилився над

пожовклою сторінкою і подумав не: "Чому вона втопилася?", а те, що, як йому здавалося, подумав і його батько, коли побачив перше братове зауваження: "Чому дядько Кумпан вважав, що вона сама втопилася?", і вже тут-таки, на наступній сторінці, знаходив, почав знаходити відповідь, якої він і сподівався, тільки це ще була не відповідь, бо цей запис він уже знав:

Томасіна яку звали Томі Дочка Тукідеса і Юніс

Народилась 1810 померла від пологів у червні 1833 і похована. Рік зорепаду

як не був відповіддю і подальший запис:

Терл син Томі дочки Тукідеса і Юніс народився 1833 рік зорепаду Батьків заповіт

і більше вже нічого на цій сторінці, ніяких марудних нотаток про щоденні заробітки та стягувану з тих заробітків вартість харчів і одежі, ніяких згадок про смерть і поховання, бо він, цей Террел, пережив своїх єдинокровних білих братів, а Маккаслін, ведучи далі гросбухи, уже не вписував до них некрологів — просто "Батьків заповіт", і хлопець уже бачив той заповіт мовби на власні очі: самовпевнена базгранина покорчених пальців старого Керазерса, ще менш розбірлива, ніж у його синів і ненабагато грамотніша, бо в ній майже кожен іменник і дієслово починалися з великої літери і не було ані розділових знаків, ані поділу на речення, так само як і найменшої спроби прояснити або хоча б затемнити мотиви, що спонукали його заповісти синові незаміжньої дівчини-рабині тисячу доларів, які мали бути сплачені спадкоємцеві після повноліття,— замір, що ним старий Керазерс, замість того, щоб самому відповісти за свій вчинок,— якого він, зрештою, явно так і не визнав,— поклав відповідальність за нього на своїх синів, немов покаравши їх грошовим штрафом за пригоду в житті їхнього батька; і це не було навіть хабарем за мовчанку в ім'я його честі, оскільки воно

вийшло б на яву тільки по його смерті, коли він не зможе в її обороні кинути мало не зневажливо, як от кидають подертого капелюха або старі черевики, тисячу доларів, за таких умов для старого Керазерса не більш реальних, ніж для того негра, раба, який навіть не побачить їх, поки не доживе до повноліття, коли вже буде на двадцять один рік запізно дізнаватися, що таке гроші.

"Тож, видно, це було дешевше, ніж сказати чорнюкові "мій сину",— подумав хлопець.— Навіть коли "мій сину" — це всього лиш два слова. Але ж мусила там бути любов,— подумав він.— Хоч якась любов. Принаймні щось таке, що він назвав би любов'ю, а не просто сплювачка на годину чи на ніч..."

Був собі старий чоловік, старий, якому лишалося жити менше п'яти років, давно вдівець і самотній у домі, оскільки його сини були не тільки нежонаті, а й уже в літах, і, безперечно, знудьгований, бо ж плантація була впорядкована і функціонувала справно і грошей уже давала достатньо, либонь, навіть забагато як на людину, вади якої не перевершували її матеріальних можливостей; і була собі дівчина, молода й незаміжня,— вона мала двадцять три роки, коли народилася дитина,— можливо, він послав по неї спершу просто через свою самотність, просто йому хотілося чути в домі молодий голос і жвавий рух, він покликав її, сказав матері, щоб присилала її щоранку підмітати, прибирати постіль, і мати, хоч і не дуже радо, погодилася, адже це мовби саме собою розумілося, мовби на роду їй було написане, цій одиначці подружжя негрів, які ніколи не працювали в полі і вважали себе чимось ліпшим від інших рабів,— не тільки з цієї причини, але й тому, що він, цей негр, і його батьки дісталися у спадок білому панові від батька, а щоб купити жінку для нього, яка стала матір'ю дівчині, білий пан сам їздив аж за триста з гаком миль до Нового Орлеана і то в ту добу, коли люди подорожували верхи на коні або пароплавом

і це вже все. Хлопець думав: "Його рідна дочка Рідна дочка. Ні. Ні... Навіть він", а старі пожухлі аркуші, здавалося, самі собою перегортаються назад, до тієї сторінки, на якій записано, як той білий

пан (ще й не вдівець тоді), що виїжджав з плантації так само рідко, як і його сини згодом, і зовсім не потребував нових рабів, вибрався в далеку дорогу до Нового Орлеана і придбав собі нову рабиню. І Террел, син Томі, був ще живий, коли хлопцеві сповнилося десять років, і хлопець знав з того, що сам бачив і що запам'ятав, що в жилах Террела, сина Томі, тече давніша біла кров, ніж та, що рештки її передав хлопцеві батько; і, дивлячись на півсторічної давності пожовклу сторінку, розгорнуту при жовтавому світлі курного й смердючого ліхтаря у затхлій охолоді нічної комори, хлопець ніби в живі очі бачив, як Юніс входить у крижану річку в той різдвяний день, за півроку після чого в її дочки від її ж таки коханця ("Першого чоловіка, якого вона спізнала,— подумав хлопець.— Першого в її житті") народиться дитя,— сама одинока й непоступлива, непіддатна жалощам і врочиста, цим формальним коротким актом відкинувши жаль і розпач, як уже раніше відкинула вона віру й надію

і це було все. Тепер у нього більш ніколи не постане потреби заглядати до тих гросбухів, і він таки й не заглядав уже до них — пожовклі сторінки у своїй зникомій і невблаганній послідовності стали немов часткою його свідомості і залишаться нею до кінця віку, так само як і факт його власного походження:

Тенні Бічем 21 рік її виграв Емодіес Маккаслін від вельможного Гюберта Бічема Бо мав одну масть проти явних трьох трійок 1859 Видана за Терла сина Томі 1859

і без дати звільнення, бо свобода для Тенні, як і для її першої дитини, якій судилося вижити, прийшла не від Ферта й Кумпана Маккаслінів у плантаційній коморі, а від чужинця з Вашінгтона, і без дати смерті й поховання, не тільки тому, що Маккаслін не записував некрологів до своїх книг, а й тому, що в цьому 1883 році вона ще була жива і мала дожити до того часу, коли з'явиться у неї онук, син останньої з живих її дітей:

Емодіес Маккаслін Бічем син Томіного Терла і Тенні Бічем 1859 пом 1859

а далі вже рукою хлопцевого дядька, бо батько його на той час пішов служити в кавалерійському загоні під командуванням чоловіка, що навіть його імені, коли той ще торгував рабами, він не міг правильно занотувати,— запис навіть не на окремій сторінці і навіть не на повний рядок:

Дочка Томіного Терла і Тенні 1862

і наступний запис теж не на весь рядок і без зазначення статі й причини смерті, хоч про це хлопець уже й сам міг здогадатись, бо Маккаслінові було тоді тринадцять років і він пам'ятав, що тоді люди голодували не тільки у Віксбурзі:

Немовля Томіного Терла і Тенні 1863

і далі тією самою рукою вже про іншу дитину, яка таки вижила, немовби витривалість Тенні і зникомий розріджений дух безоглядності старого Керазерса кінець кінцем здолали навіть голод, та й записано цього разу виразніше, повніше, і щодо правопису дбайливіше, ніж попереду, так, наче той старий хлопців дядько — який, коли вже на те пішло, мав би народитися жінкою і який у вільні проміжки між доглядянням дому та готуванням їжі для себе й для чотирнадцятирічного сироти Маккасліна силкувався на період братової відсутності ще й давати раду решткам плантації,— тепер побачив проблиск нової надії у тому факті, що нарешті один безіменний спадкоємець рабів прожив бодай так довго, щоб одержати хоч якесь ім'я:

Джеймс Тукідес Вічем син Томіного Терла і Тенні Вічем Народився 29-го грудня 1864 і обоє дуже хотіли назвати його Тіофілес але вже

пробували Емодіес Маккаслін і Кароліна Маккаслін і обоє вмерли і це їх відохотило Народився о другій годині ночі обоє здорові

оце й усе, більш нічого про нього; мине ще два роки після того, як хлопець прочитав цей запис, і він, уже майже дорослий, повернеться з невдалої своєї поїздки до штату Теннессі, так і не вручивши кому належало третини спадку, що старий Керазерс заповів своєму синові-негру і його нащадкам, з яких троє таки вижили, одне по одному засвідчивши свій виразний намір жити й далі,— спадок цей їхні білі єдинокровні дядьки збільшили до тисячі доларів на душу і мали намір сплатити кожному з них у свій час відповідну частку,— і сам допише на цій сторінці, довершить запис, до якого нічого буде додати навіть у далекому майбутньому, коли вже ніхто з тих, хто народився у році 1864-му (або й 1867-му, коли сам хлопець прийшов на світ), не зможе сподіватись, надіятись чи бодай хотіти лишитися серед живих; причому його почерк, хоч і грамотніший, нагадуватиме, як то не дивно, не батьків почерк, не дядьків, не Маккаслінів навіть, а саме дідів:

Зник бозна-куди вночі напередодні свого двадцять першого дня народження 29 груд. 1885. Айзек Маккаслін поїхав на розшуки до Джексона штат Теннессі і там слід загубився. Належна йому частка спадщини 1000 дол. повернута на збереження Маккаслінові Едмондсу сьогодні 12 січ. 1886

але поки що цього запису ще не було, він мав з'явитися тільки через два роки, а тим часом на сусідній сторінці хлопець знову бачив батькову руку — старий командир батька на той час уже облишив своє воювання, як раніше був облишив торгівлю рабами,— цей новий батьків запис у гросбуху був уже останній і ще нерозбірливіший, ніж коли, такий, що ледве чи й піддавався розшифруванню, бо через ревматизм батько вже майже не владав рукою і тепер мало не цілковито звільнився від будь-яких вимог і граматики, і правопису, так, ніби ті чотири роки, протягом яких він підлягав команді єдиного на світі чоловіка, що продав йому негра, та ще й незле на цьому заробив, переконали батька в марності не тільки віри й надії, а й орфографії:

Міс софонсіба ур дчк тмн трл і тн 1869

хоч не позбавили його переконань і сили волі, бо це таки було написано — нехай і лівою рукою, як сказав хлопцеві Маккаслін, але все ж написано— і це був останній батьків запис у гросбуху, найостанніший, бо сам хлопець мав тоді один рік, а коли через шість років народився Лукес, хлопцеві батько й дядько були небіжчиками вже понад п'ять років, померши один за кілька місяців після одного, отож і цей запис довелося доповнити хлопцеві, що був там і бачив це у році 1886-му,— їй, Софонсібі, щойно минуло сімнадцять, вона була на два роки молодша від хлопця; він саме сидів у плантаційній коморі, коли, тільки почало смеркати, ввійшов Маккаслін і каже:

— Він хоче женитися з Фонсібою,—

щось таке приблизно, і хлопець глянув поза Маккасліна й побачив того молодика, незнайомця, вищого за Маккасліна і вдягненого краще, ніж звичайно вдягалися Маккаслін і більшість інших білих, що їх знав хлопець,— він увійшов у приміщення як білий і стояв там як білий, так, наче він пропустив Маккасліна поперед себе не тому, що той мав білу шкіру, а просто тому, що той тутешній і, отже, знає дорогу, і говорив він як білий, і на хлопця тільки кинув з-поза плеча Маккасліна швидкий і пильний погляд і більше вже не звертав на нього уваги, теж так, як зробив би це дорослий і стриманий білий,— не тому, що його долала нетерплячка, а тільки тому, що в нього брак часу.

— Женитися з Фонсібою? — скрикнув хлопець.— З Фонсібою?

і потім уже не озивався, а мовчки дивився й слухав, поки розмовляли Маккаслін і негр:

— Ти збираєшся забрати її до Арканзасу, ти так, здається, сказав.

— Так. Там у мене маєток. Ферма.

— Маєток? Ферма? Твоя власна?

— Так.

— І ти не кажеш "сер", ні?

— Старшим від мене кажу.

— Ясно. То ти з півночі.

— Так. Живу там з дитинства.

— Значить, твій батько був рабом.

— Так. Колись.

— Тоді як же ти дістав ферму в Арканзасі?

— Це законна власність. Від батька. Дарована урядом Сполучених Штатів. За військову службу.

— Ясно,— сказав Маккаслін.— В армії янкі.

— В армії Сполучених Штатів,— поправив незнайомець.

І ще раз хлопець не витримав, закричав у спину Маккаслінові:

— Поклич тітку Тенні! Я піду її приведу! Я...

Але Маккаслін навіть до такої співучасті не допустив хлопця, та й незнайомець навіть не обернувся на хлопців голос — вони обидва вели далі розмову, наче його й не було поруч.

— Якщо все це, як я бачу, у тебе залагоджено,— промовив Маккаслін,— то навіщо ти завдаєш собі клопоту, питаючи моєї думки?

— А я й не питаю,— сказав незнайомець.— Я визнаю вашу думку тільки в тих межах, в яких ви, як голова роду, відчуваєте себе відповідальним за цю дівчину, оскільки вона теж до цього роду належить. Я не прошу вашого дозволу. Я...

— Досить! — кинув Маккаслін.

Але незнайомець зовсім не затнувся. І це не виглядало так, ніби він нехтує Маккасліна або не чує. Просто він, не вважаючи за потрібне вибачатись чи виправдовуватись, складав заяву, яку за даних обставин конче треба було скласти, і саме у присутності Маккасліна — байдуже, слухає той чи ні. Він говорив мовби сам до себе, щоб самому почути ці вголос вимовлені слова. Вони стояли лицем до лиця на відстані трохи меншій, як у змаганні на рапірах,— обидва випростані, вони говорили не підносячи тону, не сперечаючись, кожен висловлював свою думку:

— ...Я інформую вас, заздалегідь доводжу до відома, як голову роду. Я роблю, як личить порядній людині. Окрім того, ви на свій лад, у згоді зі своїм вихованням і поглядами...

— Я сказав: досить,— повторив Маккаслін.— Щоб до ночі тебе тут не було. Забирайся.

Але ще якусь хвильку незнайомець стояв непорушно, не відриваючи від Маккасліна відстороненого й холодного погляду, наче розглядав у його зіницях малесеньке відбиття своєї власної постаті.

— Справді,— озвався він.— Зрештою, це ваш дім. І ви по-своєму... Та нехай. Ви маєте рацію. Таки досить.— Він обернувся до дверей і знов затримався, але тільки на секунду і, вже рушаючи, додав: — Не хвилюйтеся. Я буду добрий з нею.

І аж тоді вийшов.

— Але як вона запізналася з ним? — скрикнув хлопець.— Я про нього й не чув ніколи. І це Фонсіба, що зроду нікуди далі не ходила, як тільки до церкви...

— Ха,— промовив Маккаслін.— Навіть батьки дізнаються тільки опісля, як їхні сімнадцятирічні доньки зустрічаються з хлопцями, а потім і виходять за них заміж, якщо поталанить.

Отож наступного ранку їх обох уже не було, Фонсіби теж. Маккаслін більш ніколи її вже й не бачив, та й він, хлопець, також, бо та жінка, яку він знайшов кінець кінцем через п'ять місяців, була зовсім не нею. Він мав тоді з собою в шкіряному чересі третину тих трьох тисяч доларів у золоті — як і рік тому, коли марно пробував знайти в Теннессі сліди Джіма, сина тітки Тенні. Вони двоє — чоловік, власне,— залишили у Тенні приблизну адресу, а через три місяці прийшов і лист, писаний його рукою, хоч Еліс, Маккаслінова дружина, навчила Фонсібу трохи читати й писати. Але штемпель на листі різнився від адреси, залишеної у тітки Тенні, і хлопцеві довелося їхати спершу, скільки можна було, залізницею, далі поштовою каретою, далі найманою бричкою, далі знову шмат дороги поїздом — він на той час уже став досвідченим подорожнім, та й нишпоркою теж досвідченим, і цього разу вже мусив досягти мети — повільно й нескінченно сунули одні за одними безлюдні багнисті грудневі милі і минали ніч за ніччю в готеликах, придорожних харчівнях з неотесаного колоддя, в яких тільки й було, що шинквас, у хатинах незнайомих людей, на сіні у котрійсь самотній клуні серед поля, в усіх тих місцях, де він і роздягтись не наважувався, боячись за свій потайний золотий черес, сам схожий на одного з трьох волхвів, що простували анонімно, спонукані надією,— тільки у нього й надії не було, а лише рішучість і нерозважність, і він раз у раз повторював подумки: "Я знайду її. Таки знайду. Одного з них ми вже загубили. Але її я таки знайду".

І він знайшов. Пригнувшися під безугавним крижаним дощем, сам верхи на знеможеному найнятому коні, забрьоханому по груди й вище, він побачив її — самотню рублену хатину з глиняним бовдуром, що під дощем наче розповзалась на якесь плескувате купище розпаду, безіменне й безвартісне серед цієї пустки диких чагарів і неогороджених піль, де ні шляхів, ні стежин, де не було ні повітки, ні стайні, ні бодай мізерного курника, тільки дерев'яна хатина, поставлена своїми руками, й до того не дуже вмілими, невеликий стосик абияк нарубаних дров, запас десь так на день, і ані навіть тобі схудлого пса, що вискочив би, захлинаючись гавкотом, із-під хати, коли він під'їхав,— ферма тільки в зародку, може, добра ферма, може, навіть плантація, але не тепер, а колись у майбутньому, через багато років, сповнених тяжкого тарування, виснажливої і безнастанної праці й самопожертви; хлопець штовхнув хиткі двері в кривій проймі і вступив у крижану понурість кухні, де навіть і не топилося, і за хвильку побачив втулене в кут за столом з неотесаних дощок те кавового кольору обличчя, знане йому з самого дитинства, але тепер уже незнайоме, ту дівчину, що народилася за сто ярдів від кімнати, в якій він народився, і що в жилах її текла частка тієї самої крові, яку й він мав,— тепер, однак, та дівчина була спадкоємиця лише тих поколінь, що для них кожен самозваний білий прибулець верхи на коні був присланий білими поліцай, часом з пістолетом і завжди з натаєм; хлопець вступив у другу кімнату, єдину тут, окрім кухні, і застав самого господаря в кріслі-гойдалці перед коминком — він сидів у цьому єдиному на весь дім кріслі перед нужденним вогнем, для якого не було запасу дров навіть на добу, вдягнений у те саме проповідницьке вбрання, в якому він з'явився у плантаційній коморі п'ять місяців тому, на носі маючи окуляри в золотій оправі, але без скелець, що хлопець зауважив, коли він підвів погляд, а потім звівся на ноги,— він сидів собі й читав книжку посеред цього розору, цієї багнистої пустки, де ні огорожі, ні стежки, де не було навіть повітки для худобини, а над усім, просякши навіть його одежу, випріваючи з самої його шкіри, стелився той всепроникливий задушний дух порожньої і маячної химери, незмірної захланності й глупоти, притаманний рвучким до скорої поживи загрібачам, які йшли вслід за переможною північанською армією.

— Хіба ти не бачиш? — скрикнув хлопець.— Хіба ти не бачиш? Уся ця земля, увесь південь проклятий, і на всіх нас, породжених і вигодуваних цією землею, як на білих, так і на чорних, лежить це прокляття. Я згоден, що це моє плем'я принесло прокляття на цю землю; то можливо, тому саме нащадки білих можуть не опиратись цьому прокляттю, не збороти його, а може, бодай тільки витримати й вижити, поки воно буде знято. Тоді надійде черга твого племені, бо ми свою нагоду проґавили. Але не тепер. Ще ні. Хіба ти не бачиш?

Той, другий, уже підвівся, все в тому самому проповідницькому вбранні, не дуже потертому, хоч, може, й не такому пристойному, як тоді, пальцем заклав те місце у згорнутій книжці, де читав, другу ненатруджену руку з окулярами без скелець підніс угору, немов диригент паличку, і почав товкти свою розмірену пишномовну маячню, породжену незмірною глупотою і порожнім сподіванням.

— Ви помиляєтесь. Те прокляття, що ви, білі, принесли на цю землю, вже знято. Його усунуто і скасовано. Ми вступаємо в нову еру, коли запанують, як і намірялися творці нашої незалежності, свобода, воля й рівність усіх, для кого ця країна стане новим Ханааном, землею обіцяною...

— Свобода від чого? Від праці? Землею обіцяною?

Хлопець широко, мало не рвучко вимахнув рукою, і враз у цій відданій протягам, вогкій, холодній жалюгідній кімнаті, просяклій негритянською затхлістю й негритянський смородом, вони мовби наяву побачили весь цей край в усій його повноті й незайманості — голі поля без плуга й без зернини, щоб обробити їх і засіяти, і без огорожі, щоб уберегти їх від худоби, якої теж тут не водилося ні в оборах, ні поза ними, бо й обор самих не було.

— І що це за закуток землі обіцяної?

— Ви побачили її невідповідної пори. Тепер зима. О цій порі року ніхто не працює на полі.

— Ясно. І що Фонсібі треба їсти й у щось одягатися — це теж має зачекати, поки земля лежить облогом.

— Я одержую державну пенсію,— пояснив господар. Він сказав це таким тоном, як хтось міг би сказати: "Я маю благодать" або "Я маю золоту жилу". І додав: — Крім того, я одержую пенсію по батькові. Першого числа кожного місяця. Сьогодні яке число?

— Одинадцяте,— відповів хлопець.— Ще двадцять днів чекати. А до того часу?

— У мене є ще в домі трохи запасів з тих харчів, що я беру в кредит від крамаря в Міднайті,— він обмінює на готівку мої надходження. Я виписав доручення на його ім'я щоб він залагоджував для мене цю справу на засаді взаємовигідного...

— Ясно. А якщо цих харчів не вистачить на двадцять днів?

— У мене, крім того, є кабан.

— Де?

— Десь там,— пояснив господар.— У цих місцях так заведено, щоб узимку живність сама собі добувала їжу. Він показується вряди-годи. А як і не покажеться, теж не біда: я, мабуть, зможу вистежити його по слідах, коли треба...

— Атож! — скрикнув хлопець.— Бо яка ж тут біда, коли ти маєш державну пенсію. І той чоловік у Міднайті отримає її й сам собі заплатить з неї за ті харчі, що ти вже з'їв, і якщо лишиться після того

якась дещиця, то вона твоя. А якщо до того часу кабана хтось з'їсть або ти не зможеш його вистежити, що тоді?

— Тоді вже буде майже весна,— відповів той.— А навесні я планую...

— Буде ще січень,— сказав хлопець.— А потім лютий. А потім ще більша половина березня...

і коли він знову затримався в кухні, Фонсіба сиділа все так само непорушно, вона мовби й не дихала, і взагалі наче не виявляла ніяких ознак життя, лише очі її зорили за ним; коли він підступив на крок ближче, вона все одно не ворухнулася, бо їй і нікуди було вже відступати, і тільки її великі, бездонні чорнильної барви очі на змізернілому, схудлому, занадто схудлому кавовому обличчі зорили за ним, не виказуючи ні тривоги, ні впізнання, ні надії.

— Фонсібо,— промовив хлопець.— Фонсібо. З тобою все гаразд?

— Я вільна.

Міднайт виявився харчівнею, стайнею, де винаймали коней, двома крамницями — більшою (це мала бути та, в якій чек сам собою розмінювався на готівку на засаді взаємовигідного уникання клопоту й роздратування,— подумав хлопець) і малою,— салуном і кузнею. Але знайшовся там і банк. Директор його (а насправді й власник) був родом міссісіпець, який до того ж і воював у війську Форреста, отож хлопець уперше за вісім днів, відколи з дому, скинувши тяжкого череса із золотом, засів з олівцем і клаптем паперу в руках за розрахунки: він помножив три долари на дванадцять місяців і на одержаний добуток поділив тисячу доларів; вийшло майже двадцять вісім років, тобто що Фонсіба принаймні протягом цих двадцяти восьми років не помре з голоду, причому з банкіра він узяв обіцянку, що той п'ятнадцятого числа кожного місяця через довірену особу вручатиме їй особисто по три долари, і після цього повернувся додому

і це було все, бо в році 1874-му його батько й дядько були вже небіжчики і давніх гросбухів ніхто більше не знімав з полиці над столом, куди їх востаннє поклав хлопців батько того дня у 1869 році. Але він, хлопець, міг би доповнити той запис:

Лукес Квінтес Керазерс Маккаслін Бічем.

Останній живий син і дитя Томіного Террела і Тенні Бічем. 17 березня 1874

тільки що в цьому й не було потреби: не "Лусьєс Квінтес і т. д., і т. д.", а "Лукес Квінтес", хоч він зовсім не заперечував, коли його називано Лусьєсом,— він просто усунув це слово зі свого імені, не відкинув чи відхилив його, бо три чверті таки залишив, але змінив, переінакшив, з імені білої людини зробив собі власне ім'я, сам його скомпонував, сам свій пращур, і предок, і найменувач, яким був усупереч усім давнім гросбухам і старий Керазерс

і це було вже все: року 1874-го — хлопець; року 1888-го — дорослий, що став вільним, зрікшися й відкинувши; року 1895-го — чоловік, але не батько, не вдівець, хоч без жінки, давно вже свідомий того, що жодна людина ніколи не буває вільною, що вона, мабуть, і не витерпіла б тієї волі, якби її мала; він був жонатий тоді і жив у Джефферсоні, в новому нашвидку збитому будиночку, що дав їм двом із жінкою тесть, і ось одного разу раптом на порозі кімнати, де він читав мемфіську газету, постав Лукес — він глянув на дату й подумав: "Сьогодні ж його день народження. Сьогодні йому двадцять один рік", і Лукес сказав:

— Де решта тих грошей, що заповів старий Керазерс? Мені вони потрібні. Всі до цента.

це вже було все. І далі Маккаслін:

— Не тільки вони самі, Ферт і Кумпан, а й інші були такі, що напомацки добиралися до істини, такої бентежної для тих, хто її проголошував, і приголомшливої для тих, хто її чув, і все-таки надійшов рік 1865-ий.

і хлопець:

— Але замало було таких. Замало навіть таких, як батько й дядько Кумпан, що намацували ту істину нехай навіть протягом трьох поколінь, хоча б це були нащадки самого тільки діда, хоча б навіть ніде під Божим оком не було нікого, окрім діда, і Бог не мусив навіть когось там вирізняти чи вибирати. Але Бог пробував вирізняти, і я знаю, що ти скажеш. Що сам сотворивши їх, Він не міг покладати на них більшої надії, аніж ті гордощі та жаль, які вони викликали у Нього. Та Він і не мав надії, Він тільки чекав, бо Він же сотворив їх не просто тим, що дарував їм життя й привів їх у рух, а тим, що так довго клопотався з ними,— клопотався, бо вже бачив, що вони здатні в окремих випадках на будь-які крайнощі: і піднестися незмірно високо, і впасти неймовірно низько з неба, де й пекло було створене, отож Він мусив або признати їх такими, як вони є, або признати, що десь там існує хтось рівний йому і що Він, отже, уже не Бог, що Він повинен відповідати за те, що сотворив, щоб лишитися самим собою на своїх самотніх і верхівних небесах. І Він, мабуть, знав марноту цього, але Він же сотворив їх і знав, що вони здатні на будь-що, бо ж виліплені з первісного абсолюту, який охоплює все, і Він спостерігав за ними, за їхніми захватами й падіннями, як вони самі не усвідомлюють ані чому, ані як, ані навіть коли, аж урешті Він побачив, що вони всі такі, як наш дід, всі вони, і що навіть ті вирізнені й вибрані з них, найкращі з найкращих, яких тільки міг Він сподіватися (то була не надія, розумієш, не надія), будуть такі, як батько й Кумпан, та й тих буде замало, а в третьому поколінні навіть і таких не стане, і лише...

і Маккаслін:

— Отже, так.

і хлопець:

— Авжеж. Якщо Він міг бачити батька й дядька Кумпана в дідові, то Він мусив і мене бачити, такого собі Ісаака, що вродився для пізнішого життя, ніж Авраам, і відмовляється стати жертвою: не маючи батька, він може безпечно собі відійти від жертовника, щоб ненароком роздратована рука Господня, не знайшовши жертовного козеняти...

і Маккаслін:

— Отже, втікаєш.

і хлопець:

— Нехай і так. Втікаю. Аж ось одного дня Він сказав те саме, що й ти сказав чоловікові Фонсіби у той день: "Годі. Досить уже" — не зі злості, гніву чи бодай, як от ти у той день, з роздратування, а просто: "Досить уже", і ще раз, відколи сотворив їх, востаннє глянув на цей край, на цей південь, для якого Він зробив так багато,— де ліси багаті на дичину, а річки на рибу, де родюча й щедра земля для всякого зела, і гойна весна, щоб воно проросло, і довге літо, щоб воно достигло, і погідна осінь, щоб зібрати урожай, і коротка лагідна зима для людей і тварин — і ніде не побачив надії, і тоді одвів свій погляд на північ, де мала бути надія, туди, де незміряними обширами прослався від сходу до заходу обнадійливий континент, призначений стати захистком і пристанищем свободи і волі від того, що ти назвав безплідним присмерком старого світу, і побачив кожне потомство работоргівців, бабів обох статей, які зняли крик про негрів, що для них становили просто дивовижу, таку саму екзотику, як бразильський папуга-ара, привезений у клітці подорожнім, і які в своїх затишних і вигідних залах виголошували заяви про жахи та свавілля, і почув громохку канонаду крикунів-політиканів, які стягували з людей голоси, балаганних проповідників, які стягували з них гроші і для яких свавілля й кривда були такою ж абстракцією, як протекційний тариф, біметалізм чи безсмертя душі, а аргументи про

рабські пута півдня та жалюгідне стріп'я його клейнодів прислужувалися їм не згірше, ніж іншим пиво, стяги, феєрверки з гаслами, всякі жупели, жонглювання й тирликання оркестрів, і побачив, як обертаються колеса верстатів, що виробляють задля зиску невигадливі пута й благенькі одежини на зміну тим, які вже протерлися, і прядуть бавовну, і монтують машини, щоб її очищати, і споруджують вагони й судна, щоб її перевозити, і як люди пускають у рух ті верстати задля зиску, і встановлюють та збирають податки на бавовну, тарифи за її перевезення й комісійні за продаж; і Він міг би зректися їх, бо вони ж були Його витвором тепер і навіки віків в усіх поколіннях, аж поки не тільки той старий світ, від якого Він їх порятував, а й цей новий, який Він відкрив перед ними й куди привів їх, як до пристанища й захистку, не перетвориться на суцільну безплідну мертву скелю, що застигає в останній багрянистий вечір,— міг би зректися, якби не те, що серед усього цього порожнього крику й безглуздого шалу знайшлося чиєсь мовчання, на тлі всього цього гамору й шарварку знайшовся хтось досить простацький, аби повірити, що жахи та свавілля — це ж тільки жахи та свавілля, і досить неотесаний, щоб у згоді з цим і діяти, і неочитаний, і ненамаханий у балачках або просто заклопотаний і заніколений, один з-посеред них усіх, котрий не підсипався до Бога з улещаннями й закликаннями, а потім з просьбами і грозьбами, котрий навіть не завдав собі клопоту попередити Бога, що він збирається робити,— аж до тої міри, що хтось маліший на місці Бога міг би й проґавити таку дрібницю, що чоловік зняв довгого предківського мушкета з оленячих рогів над дверима, але Бог цього не проґавив і сказав: "Мене теж звуть Браун", а той тоді: "І мене"; тоді Він: "Ми не можемо обидва називатись однаково, бо Я проти того, що ти чиниш"; тоді той другий: "Я теж проти"; тоді Він тріумфально: "То куди ж ти йдеш з цією рушницею?", і той другий пояснив Йому одним реченням, одним словом, і тоді Він — вражено — Він, що не знав ні надії, ні гордощів, ні жалю: "Але ваше товариство, ваш комітет, ваше начальство. Де ваші протоколи, ваші ухвали, ваші резолюції?", і той другий: "Я це проти цього. Це все добре для тих, що мають час. Я тільки проти того, щоб слабих, бо вони чорнюки, тримали у рабстві дужі, бо

вони білі". Отож Бог іще раз звернув своє лице до цієї землі, яку Він однаково хоче врятувати, адже Він зробив для неї так багато...

і Маккаслін:

— Аж так?

і хлопець:

— ...для цих людей, щодо яких Він має певні зобов'язання, оскільки вони Його творіння...

і Маккаслін:

— Знову прихилився до нас? Звернув своє лице?

і хлопець:

— для тих, що їхні дружини й дочки принаймні готували юшку та холодець чорним, коли ті слабували, і самі носили її по багнюці й узимку до смердючих халуп, і сиділи в тих смердючих халупах, і підтримували вогонь, поки не минала криза, хоча цього було замало, і коли ті аж дуже тяжко слабували, то переносили їх у свій дім, може, навіть у саму вітальню, і доглядали їх там — що білі робили б і для будь-якої іншої своєї худобини, коли б вона захворіла, але чого не зробив би той, хто тільки найняв коней,— хоч і цього було замало, отож Бог сказав — і не з жалем, бо Він же сотворив їх, а тому й не міг відчувати жалю, так само як і гордощів та надії: "Вони якщо й можуть чогось навчитися, то тільки через страждання, якщо й можуть щось запам'ятати, то тільки коли воно підкреслене кров'ю"...

і Маккаслін:

— Ешбі їде якось верхи надвечір у гості до якихось там материних родичок чи, може, просто приятельок і ненароком натрапляє на невеличку перестрілку передових постів. Він спішується і на чолі жменьки вояків, яких перед тим зроду не бачив, сам у плащі з червоною підкладкою, видною за милю, кидається в атаку на укріплені позиції досвідчених у лісових боях стрільців. План битви генерала Лі, в який, можливо, загорнули кілька сигар і, викуривши останню з них, викинули, знаходить офіцер-розвідник янкі на підлозі в якомусь салуні в тилу північан у той час, як Лі вже розділив свої війська перед битвою під Шарпсбергом. Джексона на Пленк-род, коли він згорнув свій фланг усупереч усім сподіванням Гукера і чекав тільки світанку, щоб з новою силою жорстоко й безоглядно вдарити всім крилом на того самого Гукера, який попивав собі пунш на веранді в Чанселлорсвіллі й телеграфував Лінкольнові про свою перемогу над Лі,— з-посеред усього гурту молодших офіцерів саме Джексона, а не кого іншого, застрелює глупої ночі власний патруль, і команду після нього переймає на правах старшинства Стюарт, цей мужній воїн, що й уродився, здавалося, в сідлі й при шаблі, вже тоді знаючи все, що можна було знати про війну, окрім того, що війна — це безоглядна й жорстока глупота. І ось цей самий Стюарт плюндрує пенсільванські курники якраз тоді, коли Лі треба було знати про всі заходи Міда, а особливо частин Ганкока на Цвинтарному пагорбі під Геттісбергом. І Лонгстріт, що виявляє таку забарність там-таки. І пізніше цього самого Лонгстріта ненароком, як і Джексона, підстрелюють поночі його ж власні солдати[1]. І все-таки Бог звернув своє лице до нас? Таки звернув до нас?

— А як ще інакше можна було примусити їх битися? Хто б інший цього домігся, як не Джексони, і Стюарти, і Ешбі, і Моргани, і Форрести? Їх, тих фермерів центральних і середньозахідних штатів, які мали земельні ділянки в кілька акрів, а не в десятки й тим більш не в сотні акрів і які самотужки обробляли їх, і не знали й близько, як вирощується бавовник, чи тютюн, чи цукрова тростина, і які не мали рабів, не потребували їх і не хотіли, і які вже закидали оком на тихоокеанське узбережжя,— з них не всі прожили на місці бодай у двох поколіннях, та й то осівши, де їм випало осісти, з чистої випадковості,— що віл здох або

вісь поламалася. І тих ремісників з Нової Англії, котрі й зовсім не мали землі й усі речі визначали тим, скільки треба води та коштів, щоб оберталися колеса, і тих крамарів та судновласників, що вузькою смужкою сиділи над берегом, усе не відводячи поглядів від того боку Атлантики, і що їх тільки зиск тримав на цьому континенті. І тих, котрим треба було гострозору, щоб побачити,— спекулянтів ділянками під забудову майбутніх міст серед дикої пущі; і котрим треба було жвавості, щоб зметикувати,— банкірів, що давали фермерам позички під заставу землі, яку ті тільки й чекали нагоди покинути, і під заставу залізниць та пароплавів, які мали перевозити тих фермерів ще далі на захід, і під заставу заводів та верстатів, і винаймуваних будинків, де мешкали ті, хто обслуговував заводи й верстати; і котрим треба було мати вільний час і тяму, щоб зрозуміти й пройнятися страхом чи бодай хоч передбачити,— бостонських (навіть коли вони й не родилися в Бостоні) безплідних духом нащадків таких самих походженням і таких самих вихованням тіток та дядьків, руки в яких якщо й мали мозолі, то тільки від кривосудного пера, для яких сама пуща становила джерело наживи і які якщо й відводили погляд від Бікон-Гілу[2], то тільки до неба; — уже й не кажучи про всю ту галасливу потолоч, що йшла вслід за піонерами,— верескливих політиканів, медоточиві хори самозваних слуг божих, усіх тих...

і Маккаслін:

— Ну, ну. Стривай хвильку.

і хлопець:

— Ні, хай уже я виговорюсь. Я намагаюся пояснити голові моєї родини те, що я мушу зробити і що сам не до кінця розумію — я не виправдатись хочу, а тільки пояснити, якщо зможу. Я міг би сказати, що не знаю, чому мушу це зробити, тільки знаю, що доведеться, бо жити з самим собою мені треба буде до самої смерті, а все, чого я хочу,— це мати спокій душевний. Але ти голова моєї родини. Ще й більше. Я от певний, що ніколи не відчую відсутності батька, тоді як ти вже, може, й

зараз відчуваєш, що у тебе нема сина. ...Уже не кажучи про всіх тих здирників і махлярів, учителів і казальників, що самі себе уповноважили повчати й давати провід ближнім, про всі ті орди недоуків у білих сорочках без змінки, які одним оком на себе накидають, а другим одні одних пасуть. Хто ж інший зміг би спонукати їх битися, міг би так вразити їх страхом і ляком, що вони стали плече в плече, й лицем усі обернулися в один бік, і навіть ляпати язиком на час перестали, і навіть через два роки ще були пройняті таким моторошним жахом, що дехто з них серйозно пропонував перенести саму їхню столицю кудись за кордон, щоб її не захопив і не сплюндрував люд, в якого й усіх білих чоловіків було ледве чи більше, ніж у котромусь з їхніх більших міст,— хто ж, як не Джексон у Долині, що його намагалися схопити три окремі армії, ніколи не певні, чи вони відступають, чи тільки розпочинають битву; як Стюарт, що з усім своїм почтом об'їжджав довкола найбільшу збройну силу, яку тільки знав цей континент, а все заради того, щоб побачити, як вона виглядає з тилу; як Морган, що повів кавалерійський загін проти осілого на мілину військового судна? Хто ж інший міг оголосити війну державі, в якої у десять разів більша територія, у сто разів більше людей і в тисячу разів більші ресурси, як не люди, спроможні вірити, що для перемоги у війні потрібні не проникливість, не спритність, не політика, не дипломатія, не гроші і навіть не чесність та проста арифметика, а тільки любов до своєї землі й хоробрість?..

— А також мужні й шляхетні предки та вміння їздити верхи,— докинув Маккаслін.— Цього теж не забувай.— Стояв уже вечір, спокійний жовтневий присмерк, до якого домішувався у безвітряному повітрі дим від спалювання дров. Бавовну давно вже зібрали й очистили, і цілий день між полем та клунями рухались вози, навантажені кукурудзою, снуючи один за одним по цій витривалій землі.— Що ж, можливо, Бог цього й хотів. У всякому разі, це те, що Він дістав.

Але тепер уже не прийшла в рух ніяка низка зникомих і нешкідливих аркушів у гросбухах. Ці події були занотовані в іншій, суворішій книзі, і Маккаслін, якому минуло чотирнадцять, а потім п'ятнадцять і шістнадцять років, бачив їх на власні очі, і сам хлопець їх успадкував,—

так само, як Ноєві онуки успадкували потоп, дарма що не жили ще тоді, як він заливав землю,— ті похмурі, криваві й руїнні часи, коли три окремішніх народи пробували порозуміться не тільки один з одним, але й з цією новою землею, яку вони створили й успадкували і на якій мусили жити, оскільки ті, що втратили цю землю, так само не могли покинути її, як і ті, що нею заволоділи,—

той народ, котрий дістав волю й рівність якось водночас, без попередження, чи підготовки, чи будь-якої поради, як ними скористатися чи бодай хоч витримати їх, і тепер не знав, що з тими правами робити — не так, як діти не знають, і не тому, що вони довго перебували в неволі й несподівано були звільнені, а так, як взагалі люди не знають, що з волею робити, отож хлопець подумав: "Певне, є ще й якась інша мудрість поза тією, здобутою у стражданні, коли людині треба навчитись розрізняти, де свобода, а де розбещеність";

той другий народ, котрий боровся чотири роки і програв у спробі зберегти такий стан речей, при якому виборче право становило аномалію і парадокс,— боровся не тому, що він був проти свободи як такої, а з тих прадавніх мотивів, які завжди спонукають людей (не генералів і політиків, а просто людей) іти на війну й гинути: або щоб зберегти статус кво, або щоб домогтися кращого, стерпнішого майбутнього для своїх дітей;

і нарешті, наче й без того не досить було підстав для гіркоти, й ненависті, й страху, третє плем'я, ще чужорідніше тому племені, з яким воно мало однаковий колір шкіри і ту саму кров у жилах, ніж тому, з яким воно не мало цих спільних прикмет,— триєдине і порізнене між собою, хіба що йшлося про властиву всім їм запеклу жадобу грабувати й плюндрувати,— плем'я у складі синів пристаркуватих інтендантів, маркітантів і підрядників, що, закутані в армійські укривала й узуті в армійські черевики, на запряжених мулами возах їхали вслід за битвами, в яких вони не брали участі, хоч саме їм у спадок діставались перемоги, що їх вони не допомогали здобувати, самі перебуваючи під санкцією і опікою, якщо вже не благословенням, закону,— вони полишили свої

кістки на цій землі, і вже наступне їхнє покоління, ставши власниками невеликих занехаяних ферм, точило запеклу конкурентну боротьбу з чорними, яким вони нібито принесли визволення, та з нащадками тих білих, які взагалі ніколи не мали ніяких рабів, хоч усе-таки рабів у них нібито було відібрано, а третє їхнє покоління знову опинилося в глухих провінційних закутинах у ролі перукарів, автомеханіків, заступників шерифів, підручних на тартаках та заводах, кочегарів на електростанціях, які спершу в цивільній одежі, а згодом у покривалах з каптурами, і справді визнаних як законні регалії влади, і з гаслами та вогненими християнськими символами ставали на чолі юрб, що лінчували людей з тієї раси, яку їхні предки прийшли сюди визволити; далі, уся та безіменна орда жирунів на людському нещасті, махінаторів грішми, політикою і землею, які завжди з'являються слідом за катастрофою і, мов сарана, самі собі є охороною, і які нічийого благословення не потребують, і не скроплюють власним потом ні плугів, ні топорищ, а тільки жиріють, а потім навіть кісток по них не лишається — вони зникають так само безслідно, як і з'являються, наче не було у них ніяких предків, і не постали вони з плоті й крові, ані хоча б з акту жаги чи бодай хтивості; і насамкінець той вічний жид, теж прибулий без охорони, бо за дві тисячі років відзвичаївся мати її чи потребувати, і відособлений, незнайомий навіть з тією солідарністю, що сарані властива, і тим якраз по-своєму відважний, бо ж він прибув не з думкою про звичайний грабунок, а з думкою про своїх праправнуків, шукаючи їм якийсь пристанок, де б вони могли вижити, хоч і залишившись повік чужими; — він, що не зажив благословення, парія на лиці західної землі, яка й через двадцять сторіч мститься йому за ті чарівні казки, що ними він звоював її.

Маккаслін справді все це бачив, а хлопець, навіть і ставши мало не вісімдесятирічним дідом, не буде спроможний з певністю розрізнити, що він бачив сам, а що йому тільки розказувано — про цю безпросвітню, спустошену й голу землю, де жінки з дітьми замикалися по домах, а чоловіки, озброєні, у покривалах та масках, гасали німотними шляхами, і з однакових гілляк звисали тіла білих і чорних, жертв скорше зневіри й розпачу, ніж ненависті; коли людей розстрілювали у виборчих кабінах з

іще непросохлим пером в одній руці й невкинутим бюлетенем у другій; коли один час був у Джефферсоні такий начальник поліції, що на документах підписувався неоковирним хрестиком,— він був екс-раб і звався Платон зовсім не тому, що його екс-власник мав відношення до філософії, а тому, що, бувши рабом, він крав у свого хазяїна-аптекаря спирт, розводив водою і продавав пінтовими пляшками у криївці під платановим деревом за аптекою, а високу посаду він завдячував своїй навпівбілій сестрі, наложниці офіцера федеральної жандармерії; отож цього разу Маккаслін навіть не сказав: "Дивись", а тільки підніс руку, зовсім і не показуючи пальцем, і не так у бік полиці з гросбухами, як радше у бік столу, у той куток, де стояв стіл, де на підлозі було місце, зачовгане впродовж двох десятиріч важкими черевиками, коли білий за столом додавав, множив і віднімав. Проте хлопцеві зовсім і не треба було туди дивитись, бо він і сам це бачив, та й тепер ще, через двадцять три роки після капітуляції і через двадцять чотири роки після декларації про скасування рабства, дивився на це — на нові вже гросбухи, які швидко заповнювались одні за одними і містили стільки імен, скільки старому Керазерсові, ба й хлопцевому батькові та дядькові і не снилося: поставали нові імена й нові обличчя разом з ними, серед яких давні імена й обличчя, навіть ті, що їх знали батько й дядько, загубилися і позникали — Террел, син Томі, помер, і навіть бідолашний невдаха Персівал Браунлі, який не вмів ні вести конторських книг, ні обробляти землю, нарешті знайшов своє справжнє покликання — він знов об'явився на плантації під час відсутності хлопцевого батька, у 1862 році, прожив з добрий місяць, поки дядько Кумпан його виявив, улаштовував тут імпровізовані релігійні зібрання негрів, виголошував проповіді й вів перед у хорових співах, беручи високі ноти своїм тонким голосом, чистим сопрано, а потім ушився пішки, і то вельми хутко, не вслід за, а перед загоном федеральної кінноти, щоб об'явитися втретє й востаннє у товаристві якогось військового скарбника — двоє їх проїжджало через Джефферсон у бричці саме в ту хвилину, коли хлопців батько (це вже було року 1866-го) переходив Майдан, бричка з її пасажирами шпарко проминала супокійну буколічну місцевину, справляючи, однак, навіть у цю побіжну мить і не тільки на хлопцевого батька враження якоїсь втечі й підозрілої ескапади, як от коли чоловік, поки жінка у від'їзді,

вибереться на погулянку з жінчиною покоївкою, аж це нараз Браунлі підвів очі й побачив свого колишнього співвласника — він кинув на нього зухвалий жіночний погляд і зразу ж і занишк, скочив з брички і зник, цього разу вже остаточно — тільки через двадцять років Маккаслін випадком почув про те, що Браунлі, старий уже й досить гладкий, став заможним господарем люксусового борделю в Новому Орлеані; і Джім тітки Тенні зник невідомо куди, а його сестра Фонсіба сиділа в Арканзасі зі своїми трьома доларами щомісяця і вченим чоловіком у сурдуті й окулярах без скелець, що снував плани на весну, і тільки їхній брат Лукес залишився, найменший з трьох, останній, окрім хлопця, з живих носіїв призначеної і фатальної крові старого Керазерса, яка по чоловічій лінії несла згубу всім, до кого доторкалася, і навіть він, хлопець, її зрікався, принаймні сподівався ухилитися від цієї згуби,— Лукес, тепер чотирнадцятирічний підліток, чиє ім'я ще цілих шість років не з'являтиметься на цих швидко заповнюваних сторінках у новеньких і не покритих пилюкою палітурках, оскільки Маккаслін знімав з полиці нові гросбухи вже день у день, ведучи в них далі ту хроніку, на завершення якої замало було двох сторіч і на скасування якої замало буде ще одного сторіччя, той літопис, що становив увесь край у мініатюрі, що в сукупності з іншими такими ж літописами становив увесь південь через двадцять три роки після капітуляції і через двадцять чотири роки після емансипації негрів,— той повільний витік меляси, борошна й м'яса, черевиків, брилів і комбінезонів, посторонків, хомутів і шворнів, окуття і скоб, які щоосені поверталися назад у вигляді бавовни,— дві ниточки такі ж тендітні, як правда, і невловні, як екватори, хоч водночас міцні, як линва, бо спроможні були довічно припинати до землі тих людей, які в поті чола вирощували бавовник;

і хлопець:

— Справді. Вони ще припнуті, але тільки на якийсь короткий час. На життя цього покоління й наступного, може, ще на життя синів того покоління, може, навіть на життя синів тих синів. Але не назавжди, бо вони витривають. Вони переживуть нас, бо...— Він не замовк, а лиш затнувся на мить, відчутну хіба тільки для нього самого, наче не міг

сказати цього навіть Маккаслінові, навіть пояснюючи мотиви свого зречення, оскільки йому теж, навіть у самому акті втечі (і може, в цьому й полягала реальна, правдива причина, що йому треба було втекти), ввижалося відступництво, бо, навіть утікаючи, він забирав з собою більше, ніж сподівався, зла й пам'яті про того нерозкаяного старигана, який міг викликати до себе людську істоту, бо вона була його власністю, бо вона дійшла своїх літ і була жінкою, міг викликати її у свій вдовецький дім, зробити їй дитину і відіслати назад, адже вона належала до нижчої раси, а тоді заповісти своїй дитині тисячу доларів, бо на той час він уже буде неживий і не потребуватиме сам платити, якщо саме цього він остерігався.— Справді. Він не хотів цього. Але мусив. Бо вони витривають. Вони кращі, ніж ми. Дужчі за нас. Їхні вади — це вади, змавповані у білих або ж породжені рабством у білих: легковажність, і нестриманість, і ухиляння — не лінощі, а саме ухиляння від того, що примушували їх робити білі не для їхнього добра чи бодай полегкості, а для своєї власної...

і Маккаслін:

— Гаразд. Кажи далі. Розбещеність. Запальність. Непостійність і брак самоконтролю. Нездатність розрізнити, де моє, а де твоє...

і хлопець:

— Як розрізнити, коли цілих двісті років для них "моє" просто не існувало?

І Маккаслін:

— Гаразд. Кажи далі. А їхні чесноти...

і хлопець:

— Так. Саме їм притаманні. Витривалість...

і Маккаслін:

— Мули теж витривалі.

і хлопець:

— ...і співчуття, і терпимість, і вибачливість, і вірність, і любов до дітей...

і Маккаслін:

— Собаки теж люблять своїх дітей.

і хлопець:

— ...і до своїх рідних, і до чужих, до чорних і до нечорних. І щось більше: те, що вони мають не тільки не від білих, а навіть і не всупереч білим, бо вони успадкували це ще раніше від своїх вільних предків, які були вільними довший час, ніж ми, адже ми взагалі ніколи не були вільними...

і цей спогад був уже й у Маккасліна в очах, хлопцеві досить було глянути йому в очі — літній присмерк сім років тому, минув ледве тиждень після їхнього повернення з табору, і ось тоді хлопець відкрив, що Маккаслін уже знає від Сема Фазерса: старий ведмідь, лютий і безоглядний не тільки з жаги до життя, але безоглядний у тих лютих своїх гордощах, розбуялих на свободі й волі, настільки ревнивий і гордий через них, що й загрозу їм він сприймав не зі страхом чи бодай тривогою, а мало не з радістю, здавалося б, зумисне піддаючи їх небезпеці, аби мати від них більшу втіху, аби його старі дужі кістки й плоть не втратили гнучкості і сприту, бо без них як же відстояти й оборонити ту волю; старий чоловік, син негритянки-рабині й індіанського владаря, спадкоємець, з одного боку, давньої історії народу, що навчився покори у стражданні, і гордощів у витривалості, а з

другого боку, історії народу, ще давнішого на цій землі, ніж той, перший, народу, який вижив досі лише в самотньому братерстві чужої крові старого бездітного негра з диким і непоборним духом старого ведмедя; і хлопець, який прагнув навчитися покори й гордощів, щоб стати досвідченим лісовиком, гідним лісу, і який нараз побачив, що його досвід так швидко зростав, аж він злякався, чи й узагалі будь-коли стане гідним лісу, бо він же не навчився покори й гордощів, хоч і намагався,— коли це одного дня той самий чоловік, який не зумів би й витлумачити, що це таке,— покора й гордощі, повів його трохи не за руку туди, де старий ведмідь і мала дворняжка показали йому, що, маючи певну іншу рису, ти матимеш і ті дві риси: безбатченківська дворняжка, це безіменне собача, завважки менше за шість фунтів, хоч уже доросле, яке не могло бути небезпечним, бо ж ніде не було чогось меншого від нього, не люте, бо спроможне тільки на дзявкіт, не покірне, бо воно було й так занадто близько до землі, щоб іще схиляти коліна, і не гордовите, бо не кожен і розрізнив би, що воно відкидає тінь, і несвідоме навіть того, що воно не піде до неба, оскільки вже вирішено, що у нього немає безсмертної душі,— отож усього тільки хоробре, хоча й це, зрештою, можна було б назвати дзявкотом.

— І ти не вистрелив,— промовив Маккаслін.— Ти дуже близько стояв?

— Не знаю,— відповів хлопець.— У нього на задній лапі з того боку, що зсередини, був великий кліщ. Я добре бачив. Але я не мав тоді рушниці.

— Проте ти не вистрелив і коли мав її,— сказав Маккаслін.— Чому?

Відповіді Маккаслін, однак, не став чекати — він підвівся й пройшов через кімнату — по шкурі ведмедя, якого забив два роки тому, і потім по шкурі другого, більшого, ведмедя, якого забив ще перед тим, як хлопець народився,— до книжкової шафи під опудалом голови свого першого оленя. З книжкою в руці він повернувся, знову сів і розгорнув її.

— Ось послухай,— сказав Маккаслін. Він прочитав уголос п'ять строф, згорнув книжку, заклавши сторінку пальцем, і підвів погляд.— Гаразд. Послухай.— Він ще раз прочитав, тільки вже одну строфу, закрив книжку й поклав на столі.— Ти не журись, бо їй цвісти без краю: любов твоя й краса її — довічні![3] — повторив він з пам'яті.

— Це про дівчину,— зауважив хлопець.

— Про щось же має бути,— мовив Маккаслін. І додав: — Це говориться про правду. Правда одна. І вона незмінна. Вона охоплює все, що збуджує серце,— честь, і гордощі, і співчуття, і справедливість, і мужність, і любов. Тепер розумієш?

Але хлопець не знав. Йому здавалося, що це все-таки якось простіше, ніж у вірші, простіше, ніж ці книжні слова про зображеного на вазі юнака, якому нема чого тужити через дівчину, що до неї він ніколи ані не підійде ближче, ані не відійде від неї далі. А він сам спочатку лише чув про старого ведмедя, потім підріс настільки, щоб полювати на нього, і полював цілих чотири роки, поки нарешті побачив його, і мав тоді рушницю в руці й не вистрелив. Бо собача... Але ж він міг вистрелити, поки те песеня пробігало двадцять ярдів відстані туди, де чекав ведмідь, та й Сем Фазерс міг вистрелити, поки тривала та довжелезна хвилина, що Старий Бен стояв над ними на задніх лапах... Він просто не наважився. Маккаслін дивився на нього, все ще говорячи, і той голос, ті слова були тихі, як сам присмерк:

— Мужність, і честь, і гордощі, і співчуття, і любов до справедливості й свободи. Усе це збуджує серце, а все, що проходить крізь серце, стає правдою, якщо тільки ми взагалі знаємо, що таке правда. Розумієш тепер?

хлопець досі чув ті слова, такі самісінькі в цьому присмерку, як і тоді, сім років тому, і не голосніші, ніж тоді, бо їм і не треба було гучності, коли вони однак мали витривати,— йому досить було глянути

Маккаслінові в очі, поза той блідий і гіркий усміх, поза ледь задерту верхню губу, тобто начебто таки усміх; цей його родич, майже батько, який народився занадто пізно, щоб жити в давніх часах, і занадто рано, щоб жити в нових, вони стояли один перед одним, чужі тепер один одному через ту їхню спустошену спадщину, ту похмуру спустошену батьківську землю, яка досі ще лежала ницьма, насилу відходячи після операції без наркозу.

— Тоді нема на це ради. Отож ця земля, виходить, сама від себе й через себе проклята.

і хлопець:

— Проклята.

і знову Маккаслін тільки підніс руку, навіть не озвавшись, і то навіть не у бік гросбухів — як проекційний апарат просвітлює на мить безліч деталей, так от цей легкий меткий жест охопив у присмерку тісної закладеної і замотлошеної комори не тільки гросбухи, а й усю плантацію в її заплутаній і складній цілості — землю, поля і те, що вони родили, у вигляді очищеної і проданої бавовни, чоловіків та жінок, яких ця земля годувала, одягала й навіть давала на різдво трохи готівки за працю при сівбі, обробітку, збиранні й очищенні бавовни, машини, мули й упряж, з допомогою яких люди обробляли цю землю, кошти, потрібні на утримання й заміну реманенту,— всю ту складну і плутану споруду, засновану на кривді й розбудовану в безоглядній пожадливості,— часами аж до прямої жорстокості не тільки щодо людей, а й щодо цінних тварин, споруду, яка все-таки виявилася самоокупною і прибутковою, і навіть більше, не тільки збереглася повністю, а й розширилася, зросла: Маккаслін, сам тоді мало не хлопчисько, зберіг її цілою в усій тій добі руїни й хаосу двадцять років тому, коли виживав заледве кожен десятий, і ще й розширив її, збільшив, і так і далі мало бути, щоб вона була самоокупна й прибуткова, і ціла, і постійно зростала, допоки триватиме рід Маккаслінів, хоч їхнє прізвище з часом, можливо, буде навіть і не Едмондси.

і хлопець:

— Таки нема ради. Тільки що так: не земля ця проклята, а ми. Не тільки наш рід, а й саме його ім'я, і не тільки колір його шкіри, а й дальші ознаки: Едмондси, білі, нащадки Маккасліна, але по жіночій лінії, через що прізвище у них від свого батька. Бічем — нащадок по старшій лінії, до того ж чоловічій, але він чорний, отож може мати прізвище, яке йому до вподоби, і нікого це не обходить, аби лиш не батькове, бо той же не дав йому ніякого прізвища...

і Маккаслін:

— Ти знаєш, що я тобі на це скажу, але все одно, коли хочеш знати, то ось тобі ще раз. Є й інший, і теж у третьому поколінні по чоловічій лінії, і найстаршій, прямий і єдиний спадкоємець, і білий, і навіть на прізвище Маккаслін, передане від батька до сина й від сина до онука...

і хлопець:

— Я вільний.

цього разу Маккаслін навіть руки не підніс, щоб послатися на зникомі сторінки у тих гросбухах, щоб нагадати про всю багатогранність сущого,— він мав на увазі тендітну й непіддатну ниточку, міцну, як правда, й незглибиму, як зло, і довшу, ніж саме життя, ниточку, яка сягала геть поза писемні сліди й родові статки, єднаючи хлопця з пристрастями, й хтивостями, й надіями, і мріями, і прикрощами тих людей, що давно стали тліном, що їх імен, коли вони були ще живою плоттю, навіть дід старого Керазерба ніколи не чув.

і хлопець:

— І від них теж вільний.

і Маккаслін:

— Нехай і так (я згоден), що Бог тебе вибрав з-посеред усього твого покоління так само, як, на твою думку, Він вибрав Ферта й Кумпана з-посеред їхнього покоління. І щоб тебе вибрати, Йому треба було ведмедя, і старого чоловіка, й чотирьох років часу. А тобі, щоб дійти до цього, треба було чотирнадцять років життя, і стільки ж, коли не більше, Старому Бенові, і понад сімдесят років Семові Фазерсу. Але ж ти тільки один. То скільки ж це тягтиметься? Чи довго?

і хлопець:

— Таки довго. Я ніколи й не казав інакше. Але все буде гаразд, бо вони витривають...

і Маккаслін:

— А ти собі станеш вільний. Ні! Ні тепер, ні будь-коли ані ми не звільнимося від них, ані вони від нас. Отож я теж зрікаюся. Я б відмовився навіть тоді, коли б знав, що відступаюся від правди. Я б мусив. Навіть ти можеш зрозуміти, що я не міг би вчинити інакше. Яким я є, таким є, і довік таким буду, яким уродився і яким завжди був. І я не один такий. Є й інші подібні до мене, як були свого часу подібні до Ферта й Кумпана в тому, що ти назвав першим, невдалим Божим планом...

і хлопець:

— Я теж не один такий.

і Маккаслін:

— Так. Навіть ти не один. Бо от подумай. Ти сказав, що в ту ж мить, коли Ікемотубе збагнув, що може продати землю твоєму дідові, він

втратив її навік-віків. Гаразд. Отже далі: потім вона перейшла до Сема Фазерса, сина старого Ікемотубе. А хто успадкував її від Сема Фазерса, як не ти? Хіба не ти,— можливо, спільно з Буном — став спадкоємцем якщо не його життя, то принаймні його відходу від життя?

і хлопець:

— Так. Сем Фазерс звільнив мене.

І Айзек Маккаслін, ще не дядько Айк — задовго до того, як він стане дядьком половини округи, хоч так і залишиться нікому не батьком,— поселився в джефферсонському заїзді, куди на період судових сесій з'їжджалися присяжні і де зупинялися мандрівні перекупники коней та мулів,— найняв собі тісну, без каміну кімнатинку, приніс із собою новенький набір теслярського інструменту, дробовик з вигравіюваним на сріблі своїм ім'ям — подарунок Маккасліна, старий компас генерала Компсона (а коли генерал помер, то Айкові дістався ще його оправлений сріблом мисливський ріжок), залізну койку з матрасом та укривалами, які щоосені понад шістдесят років він братиме з собою в ліс, і блискучий олов'яний кавник бо він же мав і спадщину по материному братові Гюбертові Бічему, який доводився йому ще хрещеним батьком,— то був той самий опасистий горлань, по-дитинячи схильний до всяких витівок, що в нього дядько Кумпан 1859 року виграв у покер Тенні, дружину для Террела, сина Томі — "Бо мав одну масть проти явних трьох трійок" — і то було не якесь там виблякле речення чи рядок, у безсилому страху перед смертю набазграний слабкою й тремтячою рукою, як остання розпачлива спроба відшкодувати заподіяну в минулому кривду, а справжній Спадок, реальна Річ, вагома в руці, видима оком і навіть чутна для вуха: срібна чаша, наповнена золотими монетами, завинута у шматок джутової мішковини й припечатана перснем хрещеного на гарячому воскові, річ, яка (весь час зберігаючись у цілості) ще перед смертю дядька Гюберта й задовго до повноліття хлопця, коли він мав перебрати її у власність, стала не тільки місцевою легендою, а й своєрідною родинною реліквією. Коли хлопців батько й сестра дядька Гюберта одружилися, вони оселились в особняку, в тому величезному

гроті, що його так і не скінчив старий Керазерс,— викурили звідти решту негрів і за посаг хлопцевої матері довершили будову, принаймні вставили вікна й двері, і стали там жити, всі, окрім дядька Кумпана, який відмовився покинути хатину, збудовану власноруч з братом-близнюком,— переселення це було примхою нареченої, може, навіть більш ніж примхою, хоч ніхто так ніколи й не довідався, чи вона справді хотіла оселитися в особняку і чи знала наперед, що дядько Кумпан відмовиться переселятись; отож через півмісяця після народження хлопця у 1867 році, коли одного вечора мати вперше зійшла з ним униз, на прибраному столі в їдальні стояла та срібна чаша у світлі яскравої лампи, і на очах у всіх їх — хлопцевої матері, батька, Маккасліна, Тенні (няньки, що тримала його на руках), не було тільки дядька Кумпана — дядько Гюберт одну по одній накидав у чашу блискучих золотих монет, тоді завинув її у шматок мішковини, розтопив віск, припечатав пакунок і забрав назад до свого дому, в якому він жив тепер самотою, вже без сестри, що тримала б його на припоні, як казав Маккаслін, чи то пробувала виховати, як казав дядько Кумпан, і з якого (то були похмурі часи в Міссісіпі) більшість негрів забралася геть, а тієї рештки, як казав дядько Кумпан, навіть він, Гюб Бічем, не потребував; собаки, однак, зосталися і, як казав дядько Кумпан, поки Нерон полював на лисиць, Бічем ханьки м'яв

вони їздили до нього й бачили той пакунок — кінець кінцем хлопцева мати домагалася свого, вони сідали в бричку й вирушали, знову зібравшись усі разом, окрім дядька Кумпана й Маккасліна, якого залишали для компанії дядькові, аж до тієї зими, коли дядько Кумпан почав підупадати на здоров'ї,— хлопець уже пам'ятав ті часи, як він їхав з матір'ю, і нянькою Тенні, і Террелом, сином Томі, на передку, двадцять дві милі дороги до сусідньої округи, дві ушули на воротях — Маккаслін ще пам'ятав, як, сидячи на одному з тих стовпів, підліток-негр дув у мисливський ріжок перед сніданком, обідом і вечерею, сплигуючи щоразу, щоб відчинити ворота кожному випадковому переїжджому, який почув того ріжка,— тепер уже ніяких воріт не було, а самі лише стовпи при в'їзді в цю занехаяну буйно зарослу садибу, що її хлопцева матір уперто вимагала називати Уоріком,— мовляв, якби вийшло по

правді й справедливості, то її брат був би законним графом Уоріком,— і де стояв непокритий фарбою будинок, який зокола не змінювався, але зсередини щоразу здавався просторішим, бо хлопець був ще замалий, щоб зауважити, що там дедалі меншало дорогих меблів з рожевого й червоного дерева, з горіха, які для хлопця взагалі ніколи не існували в дійсності, а тільки в материних плачливих ламентаціях та ще в принагідних достатньо невеликих зразках їх, котрі вдавалося якось прив'язати мотузком ззаду чи на верху брички, повертаючись додому;

(І ще він пам'ятав ось це, бачив-бо на власні очі: ту мить, той зблиск і материне сопрано:

— Та ще й у моїй сукні! У моїй сукні! —

голосне й розлючене у порожньому незаметеному холі; і обличчя молоде й жіноче, і навіть світліше, ніж у Террела, сина Томі — воно блиснуло на мить перед тим, як зачинилися двері; і вихор, маєво шовкової сукні, дзеньк і сполох сережок — з'ява несподівана, вичепурена й недозволенна, а проте для дитини, майже немовляти, якась оглушлива, збудлива й ваблива; то було так, наче за посередництвом миттєвого зблиску цієї безіменної й недозволенної жіночої плоті мішаної раси дійшли до погідної, цілковитої й досконалої сполуки й згоди вони двоє — дитя, яким ще був хлопець, і його дядько, який, доживши майже до шістдесяти років, так і не вийшов зі стадії недоторканної й безсмертної юності,— як от, бува, зливаються два ясних і прозорих струмки; ця сукня, це обличчя, ці сережки зникли в тому приголомшливому зблиску, і чувся тільки дядьків голос:

— Вона моя куховарка! Моя нова куховарка! Треба ж мені куховарки чи ні?

потім показався сам дядько, обличчя занепокоєне і теж страх приголомшене, хоч усе-таки невинне і якесь нездоланно дитиняче, коли вони, хлопець з матір'ю й Тенні, у свою чергу відступали, повертались

до веранди перед будинком, і знову почувся дядьків голос, болісний і досі зачудований — у ньому бриніла в якомусь розпачливому воскресінні якщо не мужність, то бодай бажання самоутвердитись:

— Вони тепер вільні! Вони такі самі люди, як і ми!

і хлопцевої матері:

— Так ось чому! Ось чому! Материнський дім! Так опоганити! Опоганити!

і дядьків:

— Та нехай йому чорт, Сіббі, дай їй хоч трохи часу зібратися з речами!

і вже було по всьому, скінчено з цим галасом і з усім, хлопець був з Тенні — він запам'ятав загадковий вираз на обличчі Тенні, коли вони стояли біля розбитого вікна без віконниць у тій порожній кімнаті, що давніше правила за вітальню, і дивилися, як поспішає алеєю, раз у раз спотикаючись, піддане анафемі вмістище дядькового жонолюбства,— ті плечі, те безіменне обличчя, яке хлопець побачив тільки на мить, та колись кринолінова сукня, що роздималась і шлопотіла під чоловічим плащем, пошарпаний важкий саквояж, що хилитався і вдаряв її по коліну,— викрита і змушена піти на вигнання, це правда, така молода і вже самотня й покинута на цій безлюдній алеї, а проте все одно збудлива й ваблива, вбрана в цей свій шовковий прапор, узятий з бою в самій твердині респектабельності, і така незабутня)

та чаша в сповитку припечатаної таємничої мішковини стояла на полиці у замкненому буфеті — дядько Гюберт відмикав дверцята, виймав чашу і передавав її з рук до рук хлопцевій матері й батькові, Маккаслінові й навіть Тенні, вимагаючи від кожного потримати її по черзі, зважити в долонях і струснути, щоб чути було, як бряжчать

монети, а сам дядько Гюберт стояв розкарячено перед холодним засміченим каміном, в якому вже й цеглини кришилися, і падали вниз, примішуючись до сажі, пилюки, грудок колишнього розчину й натрусу від пташок, що гніздилися в димарі, все такий самий горлань, невинний і нездоланний; потім хлопцеві довгий час здавалося, ніби ніхто, крім нього, й не помічає, що тепер дядько тільки йому одному й дає потримати чашу,— відімкне буфет, дістане її, тицьне йому в руки й стоїть над ним, щоб він слухняно труснув чашею і почув брязкіт, і зараз же й забере, і замкне в буфеті, перш ніж хтось ще виявить бажання потримати її; проте навіть і пізніше, вже здатний не тільки запам'ятовувати, а й міркувати, він не міг би сказати, що за тим криється, якщо взагалі щось крилося, бо згорток був усе так само важкий і так само брязкотів — як не міг навіть і тоді, коли не стало дядька Кумпана і коли хлопців батько, після сімдесяти п'яти років життя уже й з ліжка не підводячись, навіть і вдень, сказав:

— Поїдьте заберіть ту кляту чашу. Та й клятого Гюба Бічема прихопіть, якщо доведеться.

бо воно й досі брязкотіло, дарма що дядько вже й хлопцеві не давав його в руки, а проносив сам перед хлопцевою матір'ю, Маккасліном, Тенні, стріпував перед кожним по черзі, приказуючи: "Чуєш? А чуєш?", усе з тим своїм невинним обличчям, не зовсім спантеличеним, а тільки здивованим, та й то не дуже, усе так само нездоланним;

аж ось одного дня, коли їх обох уже не стало, і дядька Кумпана, і батька, невідь чому той майже зовсім порожній дім, в якому жили, готували собі їсти й спали у тій самій кімнаті хлопців дядько Гюберт і старезний сварливий прадід Тенні (який твердив, ніби бачив Лафайєта[4], на що Маккаслін зауважував, що літ через десять він скаже, ніби бачив самого господа бога), тихо й мирно зайнявся вогнем, і в дивній одностайності стін, підлоги й даху все пішло з димом — ще на світанку дім стояв там, де його й збудував дядьків батько шість десятиріч тому, а надвечір уже стирчали тільки чотири почорнілих бездомних димарі серед легкого білого попелу та кількох обвуглених

дощок, не дуже навіть і теплих; і з останнім проблиском вечора, проїхавши вдвох останню з двадцяти двох миль дороги верхи на старій сивій кобилі, останній зі стайні, яку пам'ятав Маккаслін, цих двоє дідів спішилися біля порогу дядькової сестри — один з ріжком для полювання на лисиць, що на ремінці з оленячої шкіри висів у нього на шиї, а другий з тим самим джутовим пакунком, загорнутим тепер ще й у сорочку,— рудуватий, припечатаний воском безформний сповиток знайшов нове пристанище на майже такій самій, як і раніш, полиці, тільки що дядько тепер лиш трохи прочиняв дверцята буфету, ще й ногою їх придержуючи, одну руку він так і не відводив від замка, а в другій тримав напоготові ключа, обличчя у нього було затяте й стримане, не спантеличене, а таки стримане і навіть нездоланне, не дуже й зачудоване, тоді як він, хлопець, стояв біля напіводчинених дверцят, спокійно дивлячись на той джутовий згорток, тепер утричі вищий, ніж напочатку, й на добру половину вужчий, після чого переводив погляд убік,— він запам'ятає цим разом не материн погляд, і не загадковий і досі вираз Тенні, а засмагле, орлине обличчя Маккасліна, поважне, нетерпляче й задумане; потім однієї ночі його розбудили й перенесли напівсонного в ту кімнату, де горіла лампа і де стояв запах ліків, тепер добре знайомий йому, і запах чогось іншого, чого він ще не знав, але вгадав одразу й відтоді не забуде довіку, де на подушці лежало те виснажене й спустошене обличчя, з якого дивився на нього все той самий хлопчисько, невинний і безсмертний, затятий і зачудований, силкуючись щось йому сказати, аж поки підійшов Маккаслін, нахилився над ліжком і витяг з-під нічної сорочки великого залізного ключа на зашмарованій шворочці, і очі тепер сказали:

— Так, так, так.

і Маккаслін перерізав шворочку, відімкнув буфет і підніс до ліжка той самий згорток, а очі все ще силкувалися сказати щось хлопцеві, навіть коли він брав згорток, отож ішлося тут про інше, очі все ще чіплялися за згорток, навіть уже й віддавши його, очі зараз були ще більш, ніж коли, затяті, силкуючись щось сказати, хоч вони не сказали

таки нічого; а потім хлопцеві було вже десять років, і його мати теж померла, і тоді сказав Маккаслін:

— Ти вже майже дорослий. Можеш і розгорнути його.

але хлопець відповів:

— Ні. Він сказав, коли я матиму двадцять один рік.

[1] Маккаслін тут згадує деякі епізоди Громадянської війни у США. Т. Ешбі, кавалерійський офіцер південців, справді загинув, ведучи в атаку піхотну частину, але на той час він уже був призначений її командиром. Р.Е. Лі — головнокомандувач південської армії. Битва під селом Шарпсберг (штат Меріленд) сталася 17.9.1862. Південського генерала Т. Дж. Джексона, на прізвисько Стоунвол, випадково забили свої ж у битві при Чанселлорсвіллі в ніч на 2.5.1863. Дж. Гукер і Дж. Г. Мід — північанські генерали. Дж. Е. В. Стюарт — генерал-південець. В. С. Банкок — офіцер північан. Дж. Лонгстріт, південський генерал, у боях у травні 1864 р. був випадково тяжко поранений своїми. Битва під Геттісбергом мала місце 1 — 3.7.1863 р.

[2] Один із районів Бостона.

[3] З поезії Дж. Кітса (1795–1821) "До грецької вази".

[4] Маркіз де Лафайєт (1757–1834) — французький політичний діяч, один з генералів американської армії у війні за незалежність 1775–1783 рр.

і потім йому сповнився двадцять один рік, і Маккаслін переставив яскраво запалену лампу на середину порожнього стола в їдальні, поклав поруч згорток, біля нього розкритого ножа, і ступив трохи назад з усе тим самим своїм виразом поважним, осудливим і відстороненим, а хлопець узяв у руки згорток, той джутовий пакунок, що п'ятнадцять

років тому в одну ніч цілковито переінакшився виглядом, і при струсі тепер видавав якийсь на диво приглушений, благенький, не важкий і зовсім не музикальний відзвук, провів лискучим лезом ножа поміж вигадливого перев'язу шворок, і на поліровану стільницю посипалися гудзуваті нарости воску, припечатані перснем дядька Бічема, а з-під складок мішковини показався новісінький, невживаний ще олов'яний кавник зі жменькою мідяків, і аж тепер він зрозумів, від чого був той приглушений звук: від цілої колекції дрібненько складених клаптиків паперу, що їх би щурові й на гніздо вистачило,— доброго ганчір'яного паперу, простого лінованого, яким негри користуються, недбало вирваних аркушів з конторських книг, окрайців газет і навіть однієї етикетки від комбінезону,— папірців з датами й підписами, а перший з них заповнений менш як за півроку після того, як дядько Бічем у всіх на очах завинув і припечатав срібну чашу на цьому самому столі в цій самій кімнаті й навіть при світлі цієї самої лампи мало не двадцять один рік тому:

Я винен моєму небожеві Айзекові Бічему Маккасліну п'ять (5) золотих монет з виплатою зиску в 5 відсотків, що й засвідчую власноручно.

Гюберт Фіц-Гюберт Бічем

в Уоріку 27 лист. 1867

на що хлопець:

— А таки він назвав це Уоріком,—

бодай один раз, якщо не більше. Але це було не все:

Айзекові 24 гр. 1867 винен 2 золоті монети Г. Ф. Б.

Айзекові винен 1 золоту монету 1 січ. 1868 Г. Ф. Б.

далі ще п'ять, далі три, далі одна, далі ще одна, потім довший час нічого і — тільки уявити собі, яка незмірно щедра компенсація, і не за яку-будь шкоду чи ошуканство, а за звичайнісіньку позичку, та й не просто компенсація, а залучення до спілки:

Винен Бічемові Маккасліну або його спадкоємцям двадцять п'ять (25) золотих монет. Це боргове зобов'язання вкупі з усіма попередніми підлягає виплаті з розрахунку двадцять (20) відсотків річних. Дня 19-го січня 1873

Бічем

без вказівки місця, а тільки дата й підпис, самим прізвищем без імені, як міг би підписатися й котрийсь можновладний граф; у сумі це становило сорок три монети, тоді як, згідно з легендою, чого хлопець зі своєї пам'яті, звісно, не міг знати, їх мало бути п'ятдесят, що й урівноважували подальші боргові зобов'язання — на одну, тоді ще на одну, і ще на одну, і ще, тоді на останні три монети; і нарешті була остання розписка, вже з того часу, коли він перебрався жити до них у дім, написана тремкою рукою, але не розбитої старої людини, бо він ніколи не був настільки розбитий, щоб це до нього дійшло, а лише втомленої старої людини, та й то, можливо, тільки на вигляд, отже, усе так само нездоланної,— простота цієї останньої розписки була простотою не резигнації, а тільки подиву, як от буває простим якесь зауваження, чи репліка, до того ж і малослівне:

Одна срібна чаша. Гюберт Бічем

і тоді Маккаслін:

— Ну що ж, бодай на мідяки ти розжився. Тільки вони не такі ще давні, щоб становити раритет або родинну пам'ятку. Тож тобі таки доведеться узяти ті гроші.

однак хлопець і не чув його, мовчки стоячи біля столу й спокійно дивлячись на кавник, і вже другого вечора той кавник опинився на поличці над тим, що зовсім і не було каміном у тісній крижаній кімнатинці в Джефферсоні, коли Маккаслін кинув жмут складених банкнот на ліжко, ще не сівши (там і не було де сісти, хіба на ліжку) і навіть не скинувши капелюха й плаща; отож хлопець:

— Як позичку. Від тебе. Оці гроші

на що Маккаслін:

— Ніяку не позичку. Я не маю грошей, щоб тобі позичати. І наступного місяця тобі доведеться їхати по них самому в банк, бо я їх не привозитиму

а хлопець і тепер не чув Маккасліна, спокійно дивлячись на нього, свого родича, майже батька, хоч і не кревного, адже кінець кінцем, навіть батьки й сини не кревні; і тоді хлопець:

— Сімнадцять миль, верхи й у таку холоднечу. Ми могли б обидва тут переночувати.

на що Маккаслін:

— Чого б це я ночував тут у моєму домі, коли ти не хочеш ночувати там у своєму?

і пішов, а хлопець дивився на лискучий, новенький і невживаний ще олов'яний кавник і думав, уже не вперше, скільки це чинників треба, щоб сформувалась людина (Айзек Маккаслін, наприклад), і які це вигадливі й кручені, а проте нехибні стежки вибирає серед безлічі інших стежок людська душа (Айзека Маккасліна, наприклад), щоб нарешті людина стала такою, якою їй суджено бути,— на подив не тільки тим (тим, що сплодили старого Маккасліна, який сплодив хлопцевого батька

й дядька Кумпана і їхню сестру, і тим, що сплодили Бічема, який сплодив дядька Гюберта з сестрою), хто вірив, що саме вони сформували його, а й на подив самого Айзека Маккасліна

отож він узяв ті гроші як позичку й витратив їх, хоч міг би цього й не робити, оскільки майор Де Спейн запропонував йому окрему кімнату у себе в домі, щоб він жив там, скільки схоче, і не став нічого розпитувати, і ніколи б не розпитував, а старий генерал Компсон ще й на більше погодився — взяти його до себе в кімнату й спати разом з ним на одному ліжку, на більше, ніж майор погодився, бо без усяких манівців заявив:

— Коли ти спатимеш у мене, то й зима ще не мине, як я дізнаюся, в чому річ. Ти сам скажеш. Бо я не вірю, що ти просто так зрікся. Воно на те виглядає, але я досить надивився на тебе в лісі і не вірю, що ти без причини зрікся, як би в чорта воно там не виглядало

узяв ті гроші як позичку, сплатив за місяць за столування й кімнату і придбав собі теслярський інструмент — не просто тому, що був вправний у руках, тому, що таки думав працювати власними руками — хоча б і при конях,— і не тільки через статичне й обнадійливе змагання з назареянином, як от молодий картяр купує собі сорочку в цяточки, бо саме в такій вигравав учора старий картяр, а (без пихи, притаманній удаваному смиренню, і без удаваної покори, притаманної гордощам, бо таки думав сам, нехай і без особливої охоти, заробляти собі на хліб, а то й більше, ніж тільки на хліб) тому, що коли назареянинові теслярство добре прислужилося для того життя й тих цілей, які він вибрав і яким замірявся служити, то воно не зле придасться й Айзекові Маккасліну, навіть якщо його цілі, нехай і досить прості у своїх зовнішніх спонуках, були й назавжди залишаться для нього самого незбагненними, а свого життя, потреби якого все-таки неминучі, він, якби це тільки від нього залежало, не бувши назареянином, не вибрав би собі; отож він вернув ту позичку. Він і забув про тридцять доларів, які Маккаслін мав щомісяця класти на його ім'я в банк, тільки один-єдиний раз привізши й кинувши йому на ліжко ті гроші; тепер у нього був компаньйон, чи то пак він сам

став компаньйоном,— один старий пройда, непросипущий пияк і блюзнір, що в 1862-му й 63-му роках будував у Чарлстоні судна, призначені для прориву блокади[1], і відтоді зробився корабельним теслею, а у Джефферсоні об'явився — не знати звідки й пощо — два роки тому і майже весь свій час, вільний від білої гарячки, проводив у в'язниці; вони вдвох покрили новим дахом стайню у директора місцевого банку, і (старий, відзначивши скінчення цієї роботи, знову сів у в'язницю), коли він пішов до банку отримати платню за неї, директор банку сказав:

— Це я б мав позичати у вас, а не платити вам,— бо вже збігло ж сім місяців, а він тільки зараз згадав про ті гроші на своєму рахунку, що їх досі набралося цілих двісті десять доларів, а оскільки це була перша більш-менш солідна робота, то, виходячи з банку, він мав на рахунку вже двісті двадцять доларів, не вистачало тільки двадцяти доларів, щоб зрівноважити суму в двісті сорок доларів, а потім сума вже зрівноважилася, хоч на той час загальна цифра досягла триста тридцяти доларів, і тоді він заявив:

— Тепер я перекажу ці гроші на що директор банку відповів:

— Я не можу цього зробити. Маккаслін заборонив. Чи нема у вас якогось іншого ініціалу, щоб відкрити на нього новий рахунок?

але це нічим не завадило, зібрані мідяки, срібні монети й банкноти, зав'язані у хустинку, знайшли собі прихисток у Кавнику (загорнутому в стару сорочку, як і тоді, коли вісімнадцять років тому прадід Тенні привіз її з Уоріку), на дні тієї самої обкутої металом валізи, з якою старий Керазерс приїхав ще з Кароліни, аж господиня заїзду здивувалася:

— Навіть без замка! І ви навіть дверей не замикаєте, коли виходите з дому!

а він тільки подивився на неї так умиротворено, як того першого вечора у цій самій кімнаті дивився на Маккасліна,— на неї, зовсім не родичку йому, а проте більш ніж родичку, як от стають рідними й ті, що служать вам нехай і за гроші, як от стають дорожчими від брата чи жінки й ті, що завдають болю

бо в нього була уже й жінка: він витяг старого з в'язниці, привів до себе в найняту кімнату, на превелику силу протверезив, сам цілих двадцять чотири години навіть не роззуваючись, поставив його на ноги, нагодував, і вдвох вони таки зліпили ту повітку, цим разом усю від низу до верху, а потім одружився з нею — єдина дитина, дівча ще, вона виявилась напродиво дорослішою, ніж здавалося спочатку, здоровенька нівроку, з темними очима й жагучим лицем таких обрисів, як серце,— у неї навіть на батьковій фермі знайшовся час, щоб мало не весь день придивлятися, як він пиляє колоди за вимірами старого;

отож вона:

— Тато розповідав мені про вас. То та ферма справді ваша, так?

і він:

— І Маккаслінова.

і вона:

— Це в заповіті сказано, що половина переходить до нього?

і він:

— Не треба було ніякою заповіту. Його бабця — сестра мого батька. Ми з ним як брати.

і вона:

— Ви просто далекі родичі і ближчими вам і не бути. Та це, мабуть, байдуже.

отож вони одружилися — одружилися і вступили в нову країну, яку й він успадкував, як успадковують її всі люди, ту, з глибин земних посталу, неземну і все-таки земну країну, бо довга історія землі — це ж була і його історія, його теж, бо, щоб стати спадкоємцем цієї минувшини, кожен повинен ділитися нею з іншим, завдяки чому вони стають чимось єдиним, єдиним на часину, бодай на коротку часину, і неподільним — нехай і на часину, але вже невід'ємну й невідворотну, як от вони вдвох жили, нехай і в найманій кімнаті на якийсь там час, і та кімната не мала для нього ні стін, ні стелі, ні підлоги, а була раєм земним, коли він виходив із неї уранці й повертався увечері; її батько вже придбав ділянку в місті, дістав матеріал, і він зі своїм компаньйоном мали той дім збудувати — посаг їй від одного, весільний дарунок від трьох, вона не повинна була про це знати, поки хата не буде скінчена й готова для заселення,— він так і не довідався, від кого вона почула, бо не від батька і не від компаньйона, той навіть сп'яну цього б не виказав, хоч він спершу й підозрював його, а сам він заледве мав часу вмитися й відпочити хвильку перед вечерею, коли повертався з роботи й входив сюди зовсім не як у найману кімнату, адже вона буде для них раєм земним навіть і тоді, як вони зістаріються і вже давно той рай утратять; і ось у таку хвилину він побачив вираз її обличчя, ще до того, як вона заговорила:

— Сідай,— і вдвох вони сіли край ліжка, ще навіть не торкаючись одне одного, обличчя у неї напружене й страшне, голос жагучий, і в шепоті незмірна обіцянка: — Я кохаю тебе. Ти знаєш, що я кохаю тебе. Коли ми переберемося?

і він:

— Я не... Не знаю... Хто тобі сказав?

гаряча напружена долоня закрила йому рота, притисла уста до зубів, пальці напружено вп'ялися у щоку — долоня тільки трохи послабила стиск, щоб він зміг відповісти на її слова:

— На ферму. Нашу ферму. Твою ферму.

на що він:

— Я...— і знов та рука, пальці й долоня, в якій була уся вагота її тіла, хоч вона й досі торкалась його тільки рукою, і голос: — Ні! Ні!

пальці її наче хотіли пробитися крізь щоку до самих витоків слів, завмерлих у нього на устах, а тоді почувся шепіт, той самий подих, що бринів любов'ю і неймовірною обіцянкою, долоня знов послабила стиск, щоб почути відповідь на запитання:

— Коли? на що він:

— Я...

і потім її не стало, і руки теж — вона стояла спиною до нього, голова схилена, голос тепер звучав так спокійно, що на мить йому здалося, наче це зовсім і не її такий знайомий йому голос:

— Встань, одвернися і заплющ очі.

вона ще й повторила ці слова, поки до нього дійшло, і він встав із заплющеними очима, аж це знизу долинув дзвінок на вечерю, і тоді знову її спокійний голос:

— Замкни двері.

він так і зробив і прихилився чолом до холодного одвірку — очі заплющені, у вухах биття власного серця і той шелест, що він почув перед тим, як ступив до дверей, потім шелест скінчився, і знизу знов долинув дзвінок, це вже спеціально для них двох, тоді зарипіло ліжко, він обернувся і — він ніколи досі не бачив її голою, він раз просив її і пояснив чому: він хотів бачити її тіло, бо любив її і хотів, щоб вона дивилась на його тіло, бо він же любив її, але більше він цього не згадував, навіть одвертався вбік, коли вона перед сном стягувала сукню з-під накинутої вже нічної сорочки, а вранці скидала сорочку, маючи вже поверх неї сукню — вона не дозволяла йому лягати поруч з нею в ліжку, поки світила лампа, і навіть у літню духоту вкривала їх обох простирадлом, перше ніж міг він обернутись до неї; а це вже господиня заїзду піднялася нагору і постукала в двері, потім ще й покликала їх, але вона не ворухнулася, лежачи непорушно на ліжку, на укривалах, лице одвернувши на подушці, ні до чого не прислухаючись, ні про що, в усякому разі, про нього, не думаючи, як йому здавалося, а потім, коли господиня пішла собі, вона промовила:

— Роздягнися.

вона й не повернула голови до нього, ні на що не дивлячись, ні про що не думаючи, нічого й нікого, навіть його, не чекаючи, тільки рука її рухнулася наче обдарована власною волею і зором, і схопила його зап'ясток саме ту мить, коли він зупинився коло ліжка, отож він зовсім і не зупинився, а тільки змінив напрямок руху, тепер націленого вниз, куди тягла його та рука, аж нарешті вона рухнулася, змінила позу — одним єдиним довершеним рухом, вродженим, а не набутим, і вдвічі давнішим, ніж сама людина, тепер уже дивлячись на нього, однією рукою тягнучи його все нижче й нижче, а він і не побачив і не відчув тієї зміни в її позі, долоня її тепер плазом упиралася йому в груди, тримаючи його на відстані без усякого видимого зусилля, без найменшої потреби вдатися до сили, тепер уже вона знов не дивилася на нього, бо й не потребувала цього, чесна жінка, дружина, що надивилась усіх на світі чоловіків, охоплених палом жадання,— тепер усе її тіло змінилося, стало інакшим, він тільки оце щойно його побачив, і вже воно було зовсім не

те, воно стало правічною всежіночою плоттю, що своєю власною волею простерлася горілиць і розкрилася перед ним, і десь із тих глибин без усякого бодай поруху її уст долинув ледь живий і невідступний шепіт:

— Обіцяй.

на що він:

— Що обіцяти?

— Ту ферму.

Він рухнувся вбік. Та коли він це зробив, долоня, що впиралась йому в груди, знов схопила його зап'ясток, долоня була все ще млява, і тільки пальці трохи дужче стисли зап'ясток, так, наче рука й долоня були якоюсь дротиною з зашморгом на кінці, що затягувався, коли він смикався вбік.

— Ні,— сказав він.— Ні.

вона все ще не дивилась на нього, але не так, як перед тим, бо ж ця її рука

— Ні, кажу тобі. Я не хочу. І не можу. Ніколи.

але все-таки ця її рука, тож він сказав ще раз, востаннє, він намагався говорити ясно, розуміючи, що голос його звучить ще лагідно, а сам думав: "Вона знає вже куди більше за мене, хоч я стільки наслухався чоловічих розмов у таборах, знає більше, ніж можна вичитати чи почути. Вони вже на світ приходять перенасичені тим, до чого хлопець підступає лише в чотирнадцять чи п'ятнадцять років, і то напомацки, з острахом і трепетом":

— Я не можу. Ніколи. Запам'ятай це.

але рука була все так само тверда й невідступна, тож він сказав:

— Добре.

хоч сам подумав: "Вона пропаща. Зроду пропаща. Ми всі пропащі", а потім перестав думати й навіть говорити "добре", бо то було щось таке, чого йому навіть у мріях не уявлялося, а не те, щоб почути в чоловічих розмовах, аж поки після якогось безчасся він повернувся до тями, лежачи вичерпаний на тому ненаситному правічному березі, і знову вона, з рухом удвічі давнішим, ніж сама людина, відвернулась і вивільнилася, і як у їхню весільну ніч вона плакала, то він подумав спершу, що й тепер вона плаче у відкинуту зім'яту подушку, коли це десь із сум'яття подушки й сміху почувся її голос:

— І це вже все. Від мене вже все. Якщо це не дасть тобі сина, про якого ти говориш, зі мною ти його не матимеш.

і, лежачи на боці, спиною до порожньої найнятої кімнати, вона все сміялася й сміялася

V

Він ще раз побував у таборі, перед тим, як з'явилася лісокомпанія і почала вирубувати ліс. Сам майор Де Спейн більше туди не їздив, але їх гостинно запрошував жити в таборі й уволю полювати. Взимку після того полювання, що скінчилося смертю Сема Фазерса й Лева, генерал Компсон та Волтер Юел висунули думку перетворити давнє їхнє товариство на свого роду клуб і заорендувати табір та мисливські права на цей ліс — ідея, гідна самого Буна Хогенбека, хоч породив її таки генерал, трохи вже здитинілий. Навіть хлопцеві було ясно, що це викрут, спроба, заздалегідь приречена на невдачу, безпідставна й марна надія, за яку навіть Маккаслін один час був ухопився,— мовляв,

якби їм пощастило умовити майора Де Спейна ще раз поїхати до табору, то він би, може, передумав продавати ліс,— хоч навіть хлопець розумів нездійсненність цих сподівань. І так і вийшло. Хлопець ніколи не довідався, як саме майор Де Спейн відхилив цю ідею. Він сам не був при розмові, а Маккаслін ніколи про неї не розповідав.

Отож настав червень, пора відзначати подвійний день народження, і ніхто про це й не згадав; настав листопад, і ніхто й не натякнув про Де Спейнів мисливський табір. Хлопець так і не довідався, чи знав майор Де Спейн про їхнє готування до ловів, хоч старий Еш, безперечно, мусив би йому сказати; того разу вони — хлопець, Маккаслін, генерал Компсон (для генерала це було останнє полювання), Волтер, Бун, Джім тітки Тенні й старий Еш налаштували два фургони, за два дні проїхали майже сорок миль у незнайому хлопцеві місцину і прожили там у наметах два тижні.

А наступної весни вони почули (не від майора Де Спейна), що він продав ліс на вирубку якійсь мемфіській лісокомпанії. І ось однієї червневої суботи хлопець, приїхавши з Маккасліном у місто, пішов до контори Де Спейна. В просторому кабінеті на другому поверсі стіни були заставлені книжками, вікна кімнати виходили на обшарпані задвірки крамниць, з другого боку були двері на балкон над Майданом, а в завішеному шторою алькові стояло кедрове відерце з водою, цукерниця, ложка, склянка і обплетена сулія з віскі. Коли старий Еш, сидячи на стільці при вході, смикав за мотузку, над столом поколихувалося опахало з бамбуку і паперу.

— Авжеж,— сказав майор Де Спейн.— Еш, певне, залюбки вибереться пожити в лісі, принаймні не муситиме їсти того, що готує Дейзі. Він же весь час бурчить на неї. Хтось іще з тобою?

— Ні, сер,— відповів хлопець.— Я думав, може, Бун...

Бун уже півроку як виконував обов'язки полісмена в Гоуку — майор залагодив це питання з лісокомпанією чи то, краще сказати, погодився на компроміс, що його запропонувала компанія, яка воліла мати Буна скоріше вже в ролі співробітника поліції, ніж бригадира лісорубів.

— Гаразд,— сказав майор Де Спейн.— Сьогодні ж дам йому телеграму. Зустрінетесь у Гоуку. Еша я пошлю поїздом, вони вдвох візьмуть харчів, а ти собі сідай верхи й гайда.

— Добре, сер,— відказав хлопець.— Дякую.— І враз він знову почув свій голос. Він не думав цього казати, але знав, у глибині душі знав, що скаже: — А може б, і ви...

Голос його урвався. Хлопець не договорив, так і не зрозумівши, чому: адже майор сидів мовчки, а ворухнувсь і повернувся до своїх паперів на столі тільки тоді, як голос замовк,— та, власне, й повертатись йому не було потреби, бо коли хлопець увійшов, він саме сидів за столом з папером у руці, цей сивий огрядний чоловічок у чорному сукняному костюмі й накрохмаленій до блиску сорочці, якого хлопець звик бачити неголеним, у чоботях і заболоченій вельветовій куртці, верхи на кошлатій, сильній, довгоногій кобилі, зі старим вінчестером через сідло і здоровезним сизуватим собакою, що завмер біля стремена, непорушний, мов статуя,— того минулого року, принаймні в хлопцевих очах, вони стали чимось схожі один на одного, як то буває з двома людьми, що тривалий час кохалися між собою або спільно працювали.

Майор Де Спейн погляду більше не підводив.

— Ні. Я не маю часу. А тобі нехай щастить. Коли спіймаєш молоду білочку, можеш привезти мені.

— Гаразд, сер,— відказав хлопець.— Привезу.

Він вирушив на своїй кобилі-трилітці, яку сам викохав, виростив і виїздив. З дому він вибрався зразу після півночі і через шість годин, навіть не змиливши кобили, прибув у Гоук, маленьку станцію, від якої відходила вузькоколійка в пущу. Хлопець звик думати про Гоук як про Майорову власність, хоч насправді Де Спейн продав компанії (колись давно) ту землю, на якій прокладено бічні колії, споруджено вантажні платформи та склад, і тепер вражено й тужливо розглянувся, хоч і знав про це й приготував себе. Він побачив напівзбудований деревообробний завод на площі в два чи три акри, цілі, здавалось, милі складених у стоси рейок, укритих свіжою рудизною іржі, штабелі шпал, просочених креозотом, дротяні загороди й жолоби щонайменше на дві сотні мулів, намети для погоничів...— отож хлопець поспішив одвести кобилу до стайні, домовився, щоб її доглянули, і, вже не роздивляючись ні на що, сів зі своєю рушницею в службовий вагончик лісовоза, забрався до верхнього віконечка і втупив погляд вперед, у стіну незайманої пущі попереду, де бодай ще раз зможе сховатися від усього цього.

А потім паровичок пронизливо свиснув, зачахкав і рушив; сонний ляскіт зчеплень добіг до кінця поїзда, хапливе чахкання змінилося глибокими й повільними видихами пари, задній вагончик теж покотився по рейках, і з віконечка вгорі хлопцеві було видно, як голова поїзда завершує перший і єдиний на цій лінії поворот і вже зникає в пущі разом з вервечкою вагонів, тягнучи й хлопця з собою, немов це заповзає в бур'яни безбарвне й нешкідливе змієня,— і вже знову поїзд набрав найбільшої швидкості і, як і в давні дні, мчить, вистукуючи поміж двома стінами не займаного сокирою пралісу.

Колись цей поїзд нікому не вадив. Ще не минуло й п'яти років, як Волтер Юел з цього самого вагона на ходу застрелив оленя з шестипалими рогами, а ще ж була й історія з тим молодим ведмедем: лісовіз уперше вирушив вузькоколійкою за тридцять миль у пущу, а ведмідь став собі між рейками, підняв зад, мов те щеня, граючись, і длубається під шпалою — які там мурашки чи комашки можуть бути, чи, може, просто хотів довідатись, що то за чудні рівненькі колоди без кори, викладені перед ним нескінченним рядом і посталі наче з нічого,— і так

він усе длубався, аж поки машиніст загальмував і дав свистка кроків за двадцять, і тоді ведмідь панічно кинувся навтіки і на перше дерево, що трапилось, ясен, ледве грубішій за людське стегно,— видерся якомога вище й принишк там, голову по-людському (власне, по-жіночому) затуливши лапами, ніби й не відчував, що гальмівник шпурляє у нього камінцями з баласту. Коли поїзд через три години повертався назад з першим вантажем лісу, ведмідь саме почав злазити, але зараз же знову видерся чимвище, принишк, поки проходив поїзд, і сидів там і тоді, коли поїзд удруге їхав у пущу вдень, і коли повертався ввечері. Того дня в обід Бун з фургоном приїхав до Гоука по борошно, почув про пригоду від когось із обслуги поїзда, і цілу ніч Бун з Ешем (обидва молодші тоді на двадцять років) просиділи під ясенем, щоб хто, бува, не підстрелив ведмедя, а на другий день уранці майор Де Спейн затримав поїзд у Гоуку, і аж перед самим заходом сонця,— коли неподалік від дерева зібралися не тільки Бун з Ешем, а й майор Де Спейн, генерал Компсон, Волтер і Маккаслін, якому тоді було дванадцять років,— ведмідь зліз на землю, просидівши на дереві майже тридцять шість годин навіть без води. Маккаслін розповідав згодом хлопцеві: вони подумали, що він не витримає і нап'ється з ковбані в них під ногами, однак ведмідь глянув раз на воду і завагався, глянув на людей і знов на воду, але ні, не став пити, пішов собі, побіг, по-ведмежому переставляючи лапи, то дві правих, то дві лівих, і лишаючи на землі два окремих паралельних рядки слідів.

Тоді цей поїзд нікому не вадив. Інколи у таборі їм було чути, як проїздить лісовіз,— інколи, бо ніхто не морочив собі голову, щоб прислухатись, їде він чи ні. Вони чули, як він легко й швидко котився у ліс, порожні платформи дзвінко постукували, мініатюрний паровичок почахкував, пронизливо рипучий його свисток одразу ж танув у задумливій і байдужій пущі, навіть не збудивши луни. Чули, як він повертався навантажений, ішов уже не так швидко, а проте створював ілюзію шаленого поспіху, іграшкового в своїй повзучості,— вже не свистів, бо заощаджував пару, і тільки в шалено-безнадійному марнолюбстві, порожньому, галасливому й дитинячому, кидав у лице правічній пущі своє уривчасте й натужне чахкання, везучи без мети і без

потреби якісь патички, що не залишали по собі ні шрамів, ні пеньків,— так само як ото іграшковий візок завантажують піском, перевозять його і висипають, нікому не потрібний, і вертаються знову вантажитись, безупинно, невтомно й жваво, але рука, що тим візком грається, завжди встигає вчасно перекинути пісок назад, щоб було що вантажити.

Тепер, проте, стало інакше. Поїзд був той самий, ті самі платформи й службовий вагончик, навіть ті самі гальмівник і кондуктор, перед якими Бун того дня два роки тому — протягом чотирнадцяти годин то п'яний, то тверезий, то знов п'яний, то знов більш-менш тверезий — вихвалявся, що вони збираються зробити завтра Старому Бенові; їхав поїзд усе з тим самим ілюзорно-шаленим поспіхом, поміж тих самих стін-близнюків непроникного й непрохідного лісу, проминав давні знайомі околиці, давні звірині стежки, на яких він переслідував оленів, поранених і не поранених, де не раз у нього на очах олень вихоплювався з лісу, зовсім не поранений, і перебігав через насип зі шпалами й рейками, і вниз, і знову до лісу, як воно й годиться істотам, які живуть на землі, але водночас він ніби стрілою перетинав простір, відірвавшись від неї, видовжений, у леті втричі довший, ніж насправді, і навіть мастю якийсь інакший, блідіший, немовби між непорушністю і абсолютним рухом десь є такий момент, коли й сама маса хімічно перероджується, без болю та мук змінюється не лише обсягом і формою, а й барвою, наближаючись до барви вітру,— тільки що тепер здавалося, наче поїзд ніс із собою в пущу, приречену на вируб, призвістку неминучого в подобі нового заводу, хай і не закінченого ще, в подобі рейок та шпал, хай ще й не укладених,— та й він сам, хлопець, теж ніс цю призвістку: і його погляд, що те бачив, і пам'ять, що те закарбувала, і навіть його одежа — так само, як, виходячи на свіже повітря від недужого чи небіжчика, виносиш із собою на одязі той прикрий дух. І тепер він зрозумів те, що відчув ще вранці в Гоуку, але не встиг викласти словами: чому майор Де Спейн сюди не поїхав і чому він сам після цього разу теж більше ніколи сюди не поїде.

Під'їжджали. Хлопець знав це ще до того, як машиніст попередив його свистком. Тоді він побачив Еша й фургон, віжки неодмінно

прив'язані до ручки гальма, хоч на самій тільки хлопцевій пам'яті майор Де Спейн уже вісім років забороняв йому так робити; поїзд сповільнював швидкість, брязкіт і клацання зчеплень прокотилося до хвоста поїзда, службовий вагончик повільно проминав фургон, коли хлопець зіскочив з рушницею в руці, кондуктор нахилився над ним і подав сигнал машиністові, хвіст поїзда ще повз, а чахкання паровичка все швидше й швидше врізалося в безлунну німотність пущі, дзвякіт буферів знову передався вздовж поїзда, і нарешті й хвостовий вагончик набрав швидкості. А потім поїзда не стало, його зовсім і не було. Хлопець його й не чув. Незаймана пуща виросла й замкнулася вгорі, задумлива, байдужа, тисячолика, правічна, зелена, старша, ніж будь-який тартак, довша ніж будь-яка вузькоколійка.

— Містер Бун уже тут? — спитав хлопець.

— Він раніш за мене сюди забрався,— відповів Еш.— Коли я приїхав учора до Гоука, фургон стояв уже налаштований, а ввечері Бун зустрів мене на ганку в таборі. А сьогодні ще зарання подався в ліс. Казав, що йде до камедного дерева і що там його можна буде знайти.

Хлопець знав, де це: одиноке велике камедне дерево на узліссі, посеред давньої вирубки; коли скрастись туди нишком о цій порі року і зненацька вискочити на галявину, на дереві можна застукати з кільканадцять білок — вони там як у пастці, діватись їм нікуди, дерев навколо більш немає. Отож він і у фургон не сідав.

— Я піду туди,— сказав він.

— Так я й думав,— відповів Еш.— На те я й привіз коробку з набоями.

Він віддав хлопцеві коробку й почав розмотувати віжки з ручки гальма.

— Скільки разів майор тобі казав, що так не можна? — зауважив хлопець.

— Як не можна? — перепитав Еш. А тоді докинув: — І перекажи Бунові Хогенбеку, що обід буде на столі за годину, тож гав не ловіть, коли хочете обідати.

— За годину? — здивувався хлопець.— Та ще ж нема й дев'ятої.— Він вийняв годинника й повернув циферблатом до Еша.— Ось подивись.

Еш навіть не глянув у той бік.

— Це міський час. Ви тепер не в місті, а в лісі.

— Ну то подивись на сонце.

— А що сонце,— відмахнувся Еш.— Якщо ви з Буном Хогенбеком взагалі хочете мати обід, приходьте й обідайте, коли вам сказано. Потім я не матиму часу поратись у кухні, мені ще дрова рубати. Та й під ноги дивіться. Всякого тут гаддя повзає.

— Дивитимусь,— відповів хлопець.

І вже він був у лісі, не самотній, але усамітнений, і по-літньому зелене безлюддя огорнуло його. Ліс був усе такий самий, незмінний, він потребував змін не більше, ніж літнє зело, ніж осінні пожежі й дощі, ніж зимовий холод, а деколи, бува, й сніг...

того дня, того ранку, коли він уперше забив оленя і Сем помастив йому лице гарячою оленячою кров'ю, вони повернулись до табору, і йому й досі не забулося, як старий Еш недовірливо мружив до нього очі, бурчав і навіть почував себе ображеним, поки врешті Маккаслін підтвердив, що малий справді-таки сам забив оленя, а Еш того вечора сидів за пічкою набурмосений і неприступний, тож подавати вечерю

мусив Джім, а потім він, Еш, розбудив їх спозаранку снідати, мовляв, сніданок уже на столі, хоч було тільки пів на другу ночі, і майор почав сердито лаятись, а Еш буркітливо й насуплено відповідав щось, і нарешті з'ясувалося; що Еш хоче піти на полювання й забити оленя, не тільки хоче, а й твердо вирішив, і майор сказав:

"А нехай тобі, як його не пустимо, то доведеться самим і варити!"

І Волтер Юел додав:

"Або вставати опівночі і їсти, що він наготує".

Тоді хлопець подумав, що він забив уже свого оленя і більше йому не дозволять у це полювання, хіба м'яса не вистачить,— тож він віддасть свою рушницю Ешеві; але майор звелів інакше, віддав на цей день хлопцеву зброю Бунові, а Ешеві дав Бунову магазинну рушницю, відому своєю норовистістю, доклавши до неї два картечних набої; однак Еш сказав:

"У мене є набої".

І показав їх, усі чотири: один картечний набій, другий — номер три на кролів і ще два на птицю, і розповів історію кожного з них, котрий звідки; хлопцеві запам'яталося, з яким виразом на обличчі Еш розповідав, а майор Де Спейн, Волтер і генерал Компсон слухали, і як звучав Ешів голос:

"Чи вистрелять? Ще й як! Ось цей (він показав на картечний набій) генерал Компсон дав мені вісім років тому — це до тієї самої рушниці, що з неї він забив отого здорового оленя. А ось цей (він урочисто показав на третій номер) — старший навіть за нашого хлопця!"

Хлопець сам того ранку зарядив йому рушницю, дотримуючись зворотного порядку: набої на птицю, на кролів, а тоді картечний, щоб

цей останній першим увійшов до патронника, і так вирушили в ліс — хлопець без рушниці, вони обидва з Ешем ідуть пішки обік майора й Джіма — ті на конях, поруч собаки, і ось — тоді саме падав сніг — собаки винюшили слід і помчали, дзвінкий дужий гавкіт розлігся в обважнілому густому повітрі й відразу ж завмер, мовби незліченні й невагомі сніжинки, спадаючи без угаву й без шелесту, встигли поховати під собою і звук, і ще не народжену луну; майор та Джім, горлаючи, теж помчали в ліс, залишилися вони вдвох з Ешем, і було вже все гаразд — хлопець зрозумів це так виразно, наче Еш сказав йому, що він, Еш, свого оленя вже вполював і навіть його, Айка, простив, що той у такому молодому віці забив оленя, і вони повернули назад, у бік табору, а сніг усе Падав, і Еш спитав:

"Тепер куди?"

І він відповів:

"Сюди".

Він ступав попереду, бо знав, що хоч до табору не було й милі, Еш, який уже двадцять років щороку по два тижні проводив у таборі, все одно не міг зорієнтуватись, де вони, але Еш так ніс рушницю, що скоро не на жарт занепокоїв хлопця, і він сказав Ешеві йти попереду; Еш простував широкою ходою і, балакучий тепер, завів по-старечому невпинний монолог — почав про те, що було навколо, потім про ліс, про табір у лісі, про їжу в таборі, про їжу взагалі, про готування страв, розповів, як готує їжу його жінка, тоді коротко про свою стару і майже відразу докладно про нову няньку-мулатку в майорових сусідів, мовляв, коли вона й далі так вихлятиму хвостом, то побачить, що хоч він і старий, але ще ого-го!, одне біда, що його стара не спускає з нього ока; — вони пробиралися звіриною стежкою крізь хащі очерету й ожини, які кінчалися за чверть милі від табору, підходили до великої колоди, що лежала поперек стежки; Еш, не перестаючи говорити, підніс ногу, щоб переступити, коли раптом з-за колоди підвівся ведмідь-одноліток, сів на задні лапи, а передні підняв на рівень грудей, наче збирався молитись, і

збігла ціла хвилина, поки Ешева рушниця якось непевно звелася вгору; хлопець підказав:

"Набій! Спершу набій у патронник!"

Але рушниця вже клацнула, і він знову сказав: "Спершу набій у патронник!"

Еш зробив це, трохи згодом рушниця застигла і знову клацнула, тож він сказав:

"Другий!"

І побачив, як картечний набій перекидьки полетів у зарості. "Тепер на кролів", подумав він, рушниця так само загнулась і у нього в голові майнуло: "Це вже на птицю", але не встиг він нагадати Ешеві, як той уже перезарядив, тож він закричав:

"Не стріляй! Не стріляй!" — але й те було пізно, легке і сухе зле "щек!" випередило його слова, ведмідь обернувся, впав на всі чотири й уже його не стало, тільки колода, очерет, пухнастий безупинний сніг, і Еш каже: "Тепер куди?"

І хлопець відповідає:

"Сюди. Ходім".

І вже повернув стежкою, але Еш озвався:

"Ні, мені треба позбирати набої".

Тоді він гукнув:

"Біс із ними, ходім, чуєш!"

Але Еш прихилив рушницю до колоди, повернувся і поліз пригнувшись у гущину, став порпатись між корінняччям, тож хлопець мусив і собі забратися в зарості, нахилитись і познаходити йому ті набої, тоді вони випросталися, і враз рушниця, кроків за шість від них прихилена до колоди, забута обома в цю мить, раптом сама собою гримнула, бухнула, пахкнула полум'ям і змовкла, і потім він уже сам ніс рушницю, спершу розрядивши її і віддавши Ешеві той засохлий останній набій, і вже з розкритим замком, і так до самого табору, де поставив її на місце, в кутку за Буновим ліжком

...Літо, і осінь, і сніг, і життєдайними соками сповнена весна в їхній одвічній послідовності, несмертельні й предковічні стадії буття пущі, що була йому за матір і зробила з нього майже дорослого чоловіка, що була і за матір, і за батька старому Семові, в жилах якого текла кров негрів-невільників та індіанських ватагів і який сам у свою чергу був наче духовним батьком хлопцеві,— він його поважав, шанував і любив, а втративши, оплакував; колись він ожениться, і вдвох з дружиною вони також зазнають ненадовго швидкоплинного раювання, яке самою природою своєю нетривке і тому ще дорожче, і вони обоє перенесуть бодай згадку про зазнані втіхи туди, де плоть уже не промовлятиме до плоті, бо ж пам'ять принаймні тривкіша, але пуща буде йому понад усе коханка і дружина.

Він не йшов у бік камедного дерева — ба навіть відходив далі від нього. Не так давно був час, коли його самого сюди б не пустили, а трохи підрісши й почавши здогадуватись, як мало йому відомо, він би й сам не наважився іти сюди один; ставши ще трохи старшим і вже почасти усвідомивши, хоч і невиразно, межі свого незнання, він би ризикнув піти у ліс із компасом і не заблукав би,— однак не тому, що більше став вірити в себе, а тому що Маккаслін, майор Де Спейн, Волтер та й генерал Компсон навчили його нарешті покладатись на компас, хоч би що він показував. А цього разу хлопець навіть і до компаса не вдавався — ішов, керуючись тільки сонцем, та й то підсвідомо, хоча в

будь-яку мить міг би вказати на карті місце, де перебував, з точністю до сотні кроків. І справді, майже там, де він і сподівався, земля почала трохи підвищуватись, і вже він проминув один з чотирьох бетонних стовпчиків, поставлених землеміром лісокомпанії на позначення ділянки лісу, що її майор не захотів продати, і ось він уже стоїть на самому пагорку, звідки видно всі чотири стовпчики, ще білуваті, незважаючи на зимові негоди, такі безживні й разюче чужорідні тут, де самий розклад буяв заплідненням, зачаттям, набряканням і народженням і де смерті просто не існувало. Після двох зим, що покривали землю листям, і двох весен, що розмивали її водою, від обох могил не лишилося й сліду. Але той, хто добувся лісом аж сюди, не потребував ніяких надгробків, щоб знайти могили, бо орієнтувався по прикметах на деревах, як навчав його Сем Фазерс; отож, колупнувши землю мисливським ножем, щоб переконатись, він майже за першим разом натрапив на неї, на круглу бляшанку з-під коломазі, в якій лежала висхла скалічена лапа Старого Бена, закопана над кістками Лева.

Він не зайняв її. І навіть не глянув, де друга могила, в яку він, Маккаслін, майор Де Спейн і Бун того недільного ранку два роки тому поклали Семове тіло разом з мисливським ріжком, ножем і люлькою,— в цьому не було потреби. Він ступив на ту могилу, а може, й перейшов уже по ній. Але це нічого. "Він, певно, знав, що я тут сьогодні буду, ще до того, як я прийшов",— подумав хлопець, підходячи до дерева, що підтримувало один край помосту, на якому лежав Сем, коли в той день застали тут їх двох з Буном Маккаслін і Де Спейн. До стовбура було прибито другу бляшанку, потьмянілу й заіржавілу; теж чужорідна, вона, однак, притерлася до лісового загалу і вже не звучала незграйною нотою в гармонії пущі, і була порожня, давно спорожнена від їжі та тютюну, що він поклав у неї тоді,— так само як невдовзі вона спорожніє і від того, що він зараз витяг з кишені: пучка тютюну, нова барвиста хустинка, маленький паперовий пакуночок м'ятних цукерок, які Сем любив; і таки спорожніла, ледь устиг він одвернутись — воно не зникло, а просто перенеслося в тисячолике життя, яке розписало легкими химерними слідами цю вічно вологу, похмуру й усамітнену землю, куди не пробивається сонце, життя, яке, завмерши, приглядається до нього

з-за кожної гілочки й листочка, жде, коли він рушить, піде далі. І він не барився, тільки завагався на мить, сходячи з пагорка, який зовсім не був оселею небіжчиків, бо вони, Лев і Сем, ніякі не мертві — не скуті в землі, а вільні в ній, і не під землею, а разом з нею, роздрібнені на тисячу тисяч живих часток, присутні в кожному листочку й гілочці й зернині, в повітрі, й сонці, й дощі, й росі, в жолуді, в листку дуба й знов у жолуді, в смерку й світанні, в смерку й світанні, що незмінною плетеницею ідуть одне за одним,— роздрібнені й водночас єдині, і Старий Бен, Старий Бен також: вони віддадуть йому його лапу, авжеж віддадуть, а потім знову кинуть йому виклик, і знов буде погоня, але вже без серця, яке розривалося б від натуги, і без тіла, яке б шарпалося й кривавилось...

Коли він так завмер на мить, у пам'яті раптом спливло Ешеве застереження, навіть виразно почувся його голос. Він уже підніс ногу, щоб ступити далі, і враз затамував дух, глянувши вниз, і відчув, як його щось гостро вдарило з глибин часу, коли ще й на світі не було його, Айзека Маккасліна,— отже, це тільки страх, а не переляк, то й добре; вона, змія, ще не звинулася в кільце і ще не засичала, тільки швидким і рвучким рухом відкинула вбік один виток, наче для того, щоб, підвівши голову, легше було її відхилити, сама теж не пройнята переляком і ще не зовсім погрозлива, завдовжки понад шість футів, голова трохи вище хлопцевих колін і на відстані в який крок від нього. Стара, видно, була: яскраві колись барви на ній виблякли й примерхли в узгідненій одностайності з пущею, де вона повзала й чаїлася, ця старизна, якій споконвічно суджено бути самотньою і нещадною до всього живого. Він уже відчув її запах — гнилих огірків та ще чогось безіменного, що будило думки про всезнання, старечу втому, упослідженість і смерть. Нарешті вона ворухнулась. Але не головою — коли змія почала плавно відсуватися від нього, голова її була все так само випростана вгору і трохи навскіс, через що здавалося, ніби піднесена третина тіла існує сама собою і переміщується безвідносно до законів тяжіння і рівноваги, бо важко було повірити, щоб уся ця тінь, яка струменіла по землі вслід за головою, належала тій самій змії, що й голова. Змія проповзла і зникла. Хлопець нарешті опустив другу ногу, несвідомо, і так став з піднесеною рукою, як Сем стояв того дня шість років тому, коли привів

його в саму пущу і показав, яка вона, і він перестав бути дитиною. І тоді промовив тією давньою мовою, мимовільно, як і Сем того дня:

— Ватаже. Предку.

Він не зміг би сказати, коли вперше почув той звук,— в усякому разі, усвідомив він його не зразу. Звук був такий, наче хтось молотив цівкою рушниці об рейку, гучно, важко, але не часто, а тільки якось запекло, так, ніби "молотник" не лише був дужий чоловік і заповзятий, а ще й роздратований чимось. Проте це не могло бути на колії, хоча й чулося з того боку: до залізниці було добрих дві милі, а звук долинав щонайбільше ярдів за триста. І тоді хлопець зрозумів: хоч би хто там був і хоч би що означав той дзенькіт, долітав він десь ізвідти, де вирубка з камедним деревом, місце його зустрічі з Буном. Досі хлопець ішов по-мисливському — повільно й тихо, приглядаючись до землі й до дерев. А тепер, тримаючи незаряджену рушницю прикладом уперед і трохи вниз, щоб не зачіпати нею густих заростей, він рушив на ті все гучніші удари металу об метал, розмірені, несамовиті й запеклі, і вийшов на узлісся, на давню вирубку, де просто перед ним стояло самотнє камедне дерево. На гіллі кишма кишіло білок,— йому спершу навіть здалося, що то саме дерево ожило. З півсотні їх, може, гасало й стрибало з гілки на гілку, перетворивши ціле дерево на зелений вир шаленого листя, а час від часу по одній, по двоє-троє вони кидалися стовбуром униз, але з півдороги раптом завертали й бігли назад угору, наче їх засмоктувала невідпорна сила шаленого білячого крутіжу. А потім хлопець побачив Буна, як той, схиливши голову й спершись спиною об дерево, сидів і оскаженіло щось гамселив. Те, чим він молотив, була цівка поламаної рушниці, а те, по чому молотив,— замок від неї. Навколо валялося півдесятка інших уламків рушниці, а він, нахиливши багряне й пошерхле, як волоський горіх, обличчя, заливаючись потом, охоплений божевільною нестямою, усе гатив цівкою об замок. Він навіть не підвів голови глянути, хто це підійшов. Не перестаючи молотити, він тільки крикнув до хлопця, хрипко й задихано: — Геть звідси! Не займай їх! Ані одної! Це мої!

Кінець

[1] Мається на увазі блокада північанами південських портів під час Громадянської війни у США.